

לקט אמרים

לזכר הרב הגאון ר' משה שלמה שטרנברג ז"ל

רבה של כפר פינס

בפטר ט"ו שבט תשי"ז.

לזכרו

בפטירתו של הרב ר' מ. ש. שטרנברג ז"ל הלך לעולמו אחד המצויינים שבחבורה. מראשוני הרבנים, ומבוני מוסד הרבנות במושב עובדים דתי בא"י. צורת החיים החדשה שאותה באו לצור בוני המושב התקלאי הדתי עוררה בעיות שונות הן במובן ההלכתי והן במובן החברתי. ותכונות מיוחדות וגישה מיוחדת נדרשו ועדיין נדרשות. מאלה הנקראים לעמוד בראש עדות-קודש אלה, בכדי להצליח לשמור על מסגרת ההלכה ולחבב את התפיסה התורנית על מבנה החברה הישראלית, בעת שבירת מסגרות חיים הקבועות שבגולה וחידוש אדמות אשר לא עברו בהם זה דורי דורות.

תשמש דמותו של הרב שטרנברג ז"ל

כדוגמא למשמשים בקודש בכפר ובמושבה. ממנו ילמדו שקידה ומסירות במילוי התפקיד, הבנה לבעיות השעה ותכונה בדרך הטיפול בהם. הליכה עם העם ויציאה לפניו.

כאן נלקטו כמה מאמרים במילי דהספידא ממה שנאמר ביום האזכרה הראשון בכפר פינס. כן הבאנו מאמרי הלכה מפרי עטו של הרב המנוח ז"ל. לא הי' זה מאמר שהוכן לדפוס, אלא רשימות שרשם לעצמו תוך טיפול בשאלה חיונית שעלתה או על הפרק אצל בני "קבוצת אברהם" שראשית צעדיהם בארץ הי' כפר פינס; הם עלו אז להתנחלות בהקימם את כפר עציון, אשר עלה באש ובדם יום אחד לפני הכרזת המדינה. בחסמו בגופות בניו ובנותיו היקרים את הדרך לירושלים עיה"ק. בפני ההמון הערבי המשוסה. אופייני הוא מאמר זה לשאלות ההלכה שעמדו לפני הרב שטרנברג ז"ל בהם טיפל תוך שמחה שזכינו ששאלות אלה שוב נעשו אקטור אליות, ותוך הרגשת האחריות לגורלה של ההתישבות החקלאית הדתית. שזה רק עתה התחילה צועדת ראשית צעדיה.

ישמש לקט זה נר נשמה להאי גברא רבה אשר פתיל חייו נותק ללא עת.

בשאלת קיום המורכבים שזיף על שקד

קבוצת אברהם העפילה לעלות אל ראש ההר אשר בין עיר הקודש ובין עיר האבות. זאת היא עלי חלוצית ממרגה ראשונה ומלבד מצות ישוב א"י יש בה גם משום קדוש שם שמים ברבים. כידוע התישבות בהר מתבססת בעיקר על ענף מטעים וברובו על השזיף המורכב על שקד. לפי רברי מומחי הסוכנות העלו כל הנסיונות, כי הכנה היחידה לשזיף בהר הוא השקד. חברי הקבוצה סנו אלינו לתוות להם דעת תורה בענין זה, ולפי דבריהם, במקרה שלא ימצאו להם שום דרך של היתר מוכרחים הם לעזוב את מקום עליהם.

והנה יש בדעתנו להציע להם להשכיר לערבי שטח מסוים מקרקעותיהם על משך עשרים שנה, שנות קיום המטעים הללו, שכירות בעין מכירה (אבל לא מכירה ממש, בכדי להזהר מאיסור לאו של לא תחנם, ולהשכיר במקום שאין ישראל מצויין שם — אין חשש). והערבי ההוא יזמין שתילים מורכבים שהורכבו זה מזמן וישתול אותם על שטח המושכר לו ותלק מהפרי יקה לעצמו. והלא מותר לומר לנכרי לזרוע לו כלאים [בשביל הנכרי אף גם בשדה של הנכרי] ובכל משך ימי קיום הנטיעות קבוצת אברהם תהנה מהפרי, והלא זהו היתר גמור. אלא שאחידים מחברי הקבוצה יצטרכו לטפל בנטיעות הללו, כי זה אי אפשר להעשות ע"י ערבי מטעמי בטחון שיש בזה משום מקוח נפש ממש. כי אין לתת לערבי באופן קבוע וריסתי-רגל במקום הזה. וזהו החלי, כי בזה הלא יש משום קיום כלאי אילן ע"י מעשה.

א. הרא"ש בהלכות קטנות הל' כלאים סי' ג' כותב, אע"פ שלוקין על הרכבת האילן ועל קיומו אפ"ה הפרי מותר. הטור מביא דברי אביו הרא"ש ז"ל ואינו מזכיר דלוקין על קיומו. הלבוש אומר: אסור מן התורה לקיים אילן המורכב כלאים וילפינו לה מדכתב "כלאים שדך לא" כלומר לא תקיים כלאים, אבל אינו לוקה כיון שאין הלאו מפורש. ובס' עקרי דינים סי' ל"ב אות י"ד כתוב דישראל שקנה אילן מעכ"ם ונטעו בכרמו ואח"כ נודע לו שהוא מורכב מב' מינים אסור לו לקיימו, כפסק המחבר ביו"ד סי' רצ"ה דאסור לקיים המורכב כלאים. והנה הגר"א מסמן את המקור לדברי המחבר במתניתין רפ"ה. ושם במתניתין נזכרים רק כלאי הכרם וכלאי זרעים. כונתו, שמדמים אנו קיום כלאי אילן לקיום כלאי זרעים. ברור כי איסור תורה בקיום כלאי-אילן הוא רק לפי אלה הסוברים שיש איסור תורה בקיום כלאי-זרעים, ע"י הריטב"א לקידושין ל"ט תאומר לא מצינו איסור במקיים אלא בכלאי הכרם דכתיב בהו לא תזרע תרי זמני, וסובר שאין איסור תורה לא בקיום כלאי-אילן אף לא בקיום כלאי-זרעים.

ב. והנה הרמב"ם פ"א דכלאים ה"ג כותב: ואסור לאדם לקיים כלאי זרעים בשדהו ואם קיימן אינו לוקה. הכ"מ מבאר דבריו עפ"י הירושלמי רפ"ח דכלאים דגם רבנן מודו לר"ע דאסור. וכל עיקר פלוגתייהו לענין מלקות בלי מעשה. אכן

המל"מ מקשה על דברי הכ"מ מע"ז ס"ד דשם משמע דלרבנן מותר לקיים [ודברי ר"ע רש"י וחוס' שם בע"ז מקימים רק במקיים ע"י מעשה ע"י עשית סיג וגדר]. והמנ"ח תמה על הכ"מ מהגמ' במכות כ"א דאוקי ר"ל להא דמחפה בכלאים לוקה כר"ע ומשמע דאעפ"י דקעביד מעשה ג"כ לא לקי לרבנן.

והנה ידידנו הר"ר שאול ישראלי הרב דכפר הרא"ה רצה להגיד, כי מדברי הרמב"ם פ"ב דכלאים ה"ז: "הזורע שדהו מין מן המינים וכשצמח ראה בו כלאים אם הי' המין א' מכ"ד בשדה ה"ז ילקט עד שימעטנו מפני מראית העין, שמא יאמרו כלאים זרע בכוונה". משמע דאין איסור תורה בקיום כלאים. כי הלא באותו הפרק ה"א כותב: הזורע לכתחלה תערובת כזו לוקה, ואי נימא די' איסור תורה בקיום כלאים אמאי ימעט רק משום מראית העין, הלא יש בזה גם משום איסור תורה, ומה שהרמב"ם כותב דאיסור לקיים — רוצה הרב הנ"ל להסביר — שזהו רק מדרבנן, ואם קיימן אינו לוקה מכת מרדות כיון דעבר אאיסור דרבנן בלא מעשה. והא דפסק הרמב"ם המנכש והמחפה לוקה זהו מטעם זרע כרב יוסף ולא מטעם מקיים, ולפי זה אפשר גם להמשיך ולהגיד כי מאחר שבכלאי-אילן לפי הרמב"ם אין איסור זריעה, ומשום הכי אינו מוכיר איסור קיום לגבי כלאי-אילן.

והנה יש להזכיר בזה גם את פירושם של הר"ש, הר"ב, הגר"א והתפא"י על בנות שקמה' בפ"א דדמאי מ"א תאנה המורכבת על ערמון. הש"ל — דבריו מובאים בתוס' אנשי שם — מעיר: באמת היא דוחק דאיכפל תנא להשמיענו הדין לעוברי עברה. והחת"ס בחיו"ד סי' רפ"ח רוצה להסביר דמיירי שלקח יחוד מורכב של גוי, אבל מדברי המפרשים לא משמע כן.

ג. והנה בענין קיום כלאי-אילן הכליבו סי' צ"א כותב: ואע"פ שהמרכיב כלאים לוקה, מותר לקיים המורכב, הרדב"ז בשו"ת ללשונות הרמב"ם סי' ד' כותב בפשיטות: "אבל גבי כלאי אילן וכלאי בהמה שמותר לקיימן". הטו"א למגילה י"ג ד"ה ועל הכלאים מוכיח מסוטה מ"ג כאן בהרכבת היתר וכאן בהרכבת איסור, שאין איסור קיום בכלאי-אילן.

והגאון הרא"י הכתן ז"ל בספרו משפט כהן שומע מהגרסא הישנה בתוספתא פ"ב דכלאים שכיון שכבר הורכב אילן-כלאים ונעשה לגוף אחד פרה לו איסור הרכבה, שדומה בזה להרבעת בהמה שהאיסור הוא רק בשעת מעשה, ואם כבר נתחבר ונעשה לגוף אחד מותר לעקרו ואח"כ לנטע אותו במקום אחר, שאין איסור קיום רק בזרעים, ולא יהא קיום כלאי-זרעים יותר גרוע מזריעת כלאי-אילן, והלא לשיטת הרמב"ם זריעת כלאי אילן מותרת לגמרי, ומשום הכי לא הזכיר הרמב"ם איסור קיום בכלאי-אילן.

ד. והנה בנידון דידן אחרי שיקימו דין עקירה בשתילים המורכבים, ועכשו לא ניכר האיסור כלל וכעין ברי' חדשה נמצאת בפנינו, מסתבר שנחשוב את זה כדין יחוד שטעם היתרו לפי דברי הלבוש משום שאין האיסור ניכר. נידון מיני' ונוקי באתרן שגם האוסרים קיום כלאי אילן רק כעין זריעה ששני המינים ניכרים. אבל בנידון דידן, שני המינים התאחו לגמרי וכעין ברי' חדשה נולדה לפנינו ע"י חרכבה מזגית (לפי סגנונו של התשב"ץ ח"ב סי' ד' בענין בגד שאבד בו כלאים המבחין בין חרכבה מזגית וחרכבה שכונית). כדאי להזכיר כאן גם את דברי הגאון

בעל בית אמרים תאריח תשובת נ"ו בענין ילדה שסבכה בזקנה בטלה דמין בשא"מ לא בטל משום שאינם מתאחים זה בזה ואם היו מתאחים יחד לא היתה התורה אוסרת.

ה. כל זה דברנו בענין קיום כלאי-אילן בשל ישראל. ובדבר קיום כלאי-אילן בשדה של נכרי כותב הריטב"א בע"ז ס"ד: נראה לומר דבשל נכרי הוא דאמרינן דשרי לרבנן, דאילו בשל ישראל אי אפשר דשרי ולא אסירי מדרבנן מיהת. עכ"ל. [לפי זה יוצא שהריטב"א מחמיר בקיום כלאי אילן יותר מהרמב"ם, כי לפי הרמב"ם העלינו שמתוך שאין איסור זריעה בכלאי-אילן אין גם איסור קיום בכלאי-אילן אפילו מדרבנן ולפי דעת הריטב"א בשל ישראל מדרבנן מיהת אסור. בכל אופן מדברי הריטב"א שם בע"ז משמע דאם בשל ישראל אינו אסור אלא מדרבנן בשל נכרי מותר לגמרי ואי נימא דבשל ישראל אסור מה"ת בשל נכרי אסור מיהא מדרבנן, ובשער המלך פ"א מהל' כלאים ה"ג מביא בשם ס' בני דוד דלרבנן כיון דסבירא להו במקיים אינו עובר עליו אלא איסורא גרידא איכא, יש לומר דדוקא במקיים בשדה של ישראל הוא דאסור, אבל במקיים כלאים בשדה של נכרי אפילו איסורא ליכא, והיינו דפריך התם דלרבנן מאי איריא עוקרין אפילו קיומי נמי שפיר דמי כל שהוא בשדה של נכרי, יוצא לנו לפי זה, כי לאלה הסוברים שאין איסור תורה בקיום כלאי אילן או בשדה של נכרי מותר לגמרי ולאלה הסוברים שיש איסור תורה בקיום כלאי-אילן בשדה של ישראל גם בשדה נכרי מיהא מדרבנן אסור.

ו. ובנידון דידן אחרי שהקבוצה משכירה את השטח לערבי למשך כ'. שנה בשכירות כעין מכירה, הלא יש בקיום זה רק משום חשש איסור דרבנן, ואם נגיד ששויה ע"ג שקד הוא רק ספק כלאים יצא לנו ספק דרבנן לקולא, ונכא לברר, שויה ע"ג שקד מהו, כלאים או ספק כלאים?

לפי דעת הא' זקס מומחה למטעים מטעם הסוכנות, השויה ע"ג השקד הוא מין במינו, הוא מבסס את דבריו עפ"י תכונותיהן המשותפות מבחינה בוטנית והוכחתו העיקרית כפי הנראה היא העובדה, ששניהם מתאחים יפה יפה והפרי יוצא משובח. לדבריו אלה יש סיוע מדברי הראב"ע האומר, כי פירות מכלאי-אילן הם מנוונים, כמו כן הרמב"ן בפירושו על התורה, ויקרא יט, אומר: והנה מצד הדברים האלה פעולת ההרכבה במינים מעשה נמאס ובטל וגם הצמחים אשר יתרכבו מין בשאינו מינו — אין פרי צומח אחרי כן, עכ"ל. אחזור גם על דברי הגאון בעל ב"א שהבאתי למעלה בענין מין בשא"מ, דאם היו מתאחדים לא היתה התורה אוסרת. אבל מוכן שאין לנו לדון בטעמי מצוות התורה ולהסיק מזה מסקנות להלכה ואנן קי"ל דלא כר"ש דדריש טעמא דקרא.

ז. ברם מה הם הסימנים בהם נבחין בין מין לשאינו מינו?

בירושלמי פ"ק דכלאים א"ר יונתן יש מהם שהלכו אחרי הפרי, יש מהן שהלכו אחר העלין, כל הדוגמאות המובאות שם הן מכלאי זרעים הגדלים ביחד ואם העלים וגם הפרי משונים זה מזה יש בזה משום מראית עין כדברי הרמב"ם בפ"ג דכלאים ה"ה שאין הולכין בכלאים אלא אחרי מראית עין, מהדגשתו של הרמב"ם משמע, לא שע"י הסימנים החיצוניים הללו אנו מבחינים בין מין למין

אלא הדבר כשלעצמו — השינוי במראית עין; זהו האיסור. הוא הדין להרכיב אילן משני מינים כאלה ששני החלקים יהיו ניכרים והעלים או הפרי של חלק אחד מהאילן יהי' משונה מהעלים והפרי של חלק השני מאותו האילן, יש בזה איסור כלאים מצד מראית עין, אבל שאני אילן המורכב משני חלקים שאינם ניכרים ומובדלים והעלית ופירות כל האילן דומים זה לזה.

בהמשך הדברים בירושלמי לגבי צנן ונפוס: א"ר יונה בזה הלכו בהן אחר טעם הפרי. לפי סגנון לשונו של ר' יונה משמע לכאורה שרק בזה הלכו בהן אחר טעם הפרי. והגר"א בשנות אליה בפירושו הארוך מדגיש: דוקא בזה בצנן ולפת שטעמן רחוק זה מזה ביותר, דצנן חר ביותר ונפוס מחוק ביותר ולכך הוי כלאים עכ"ל. משמע מדברי הגר"א אלה שלו הי' הצנן רק מר ולא «ביותר», ונפוס רק מתוק ולא «ביותר», לא היו הולכין אחר טעם הפרי ולא היו כלאים זה בזה.

וגם מדברי הרמב"ם בפ"ג דכלאים משמע, שאת ה"מין" אינם קובעים הסימנים החיצוניים באמרו: וכן באילן שיש שני מינים שדומין זה לזה בעלין או בפירות הואיל והן שני מינים, הרי אלו כלאים עכ"ל. ובכן אם הם דומין זה לזה בעלין ובפירות למה הן שני מינים? אם משום שטעם הפרי אחד רחוק ביותר מטעם פרי השני, צריך הי' הרמב"ם להדגיש את זה כמו שהוא מדגיש בה"ו לגבי צנן ונפוס, וכאן הוא מטעים: הואיל והן ב' מינים, אותו הדבר בה"א באותו הפרק כותב הרמב"ם: יש מינין בזרעים שיהי' המין האחד נפרד לצורות הרבה מפני שינוי מקומות והעבודה שעובדין הארץ עד שיראה כשני מינין, ואע"פ שאין דומין זה לזה הואיל והן מין אחד אינן כלאים זה בזה עכ"ל. נשאלת גם כן אותה השאלה: אם אינם דומין זל"ז למה קורא אותם מין אחד? האם משום שיש להם שם אחד כמו חזרת וחזרת מלים, הלא אנסים וקרוסטמלים שאינן להם שם אחד ואינם כלאים זה בזה? כפי הנראה מבחין הרמב"ם בין מין למין עפ"י טבע הצמחים כמו שהוא מדגיש בה"ה שהן שני מינים בטבען, ולקולא אמרינן אם אפילו לפי טבעם אפשר לחשוב אותם לב' מינים אם אין בעלים או במראה ובטעם הפרי משום מראית עין אינם כלאים זה בזה, וגם לחומרא, אם אפילו אפשר לחשוב אותם למין א' בטבע, למשל, אם הם ממשפחה אחת, אלא שכל אחד ניכר ע"י שינוי עלים, מראה הפרי או טעם רחוק ביותר, הרי הם כלאים, וגם אם אפילו הם דומין זה לזה בעלין או בפירות אלא מצד טבע הצמחים אין לחשוב אותם אלא לשני מינים הרי הם כלאים זה בזה, כי אינם מתאחים זה בזה, והפרי יוצא מנוון, וזהו מעשה נמאס ובטל כדברי הרמב"ם ז"ל.

ה. לפי זה יוצא לנו ד' סוגים: א) אם לפי טבע הצמחים אין לחשוב אותם אלא אך ורק לב' מינים, למשל משפחות שונות, אינם מתאחים, הפרי מנוון — הרי הם כלאים. ב) אם מצד טבען אפשר לחשוב אותם למין אחד למשל משפחה אחת אלא העלים והפירות של כל אחד הם משונים וניכר השינוי בגדלם יחד, הרי הם כלאים משום מראית עין. ג) אם מצד טבען אין לחשוב אותם אלא אך ורק למין אחד, דהיינו — לא רק משפחה אחת אלא גם בני קבוצה אחת, לזה התכוון הרמב"ם בה"א באמרו אע"פ שאין דומין זל"ז ונפרדין לצורות הרבה מפני שינוי מקומות ושינוי בעבוד ובטיפול אינם כלאים זה בזה הואיל והן מין אחד.

ד) אם מצד טבען אפשר חיי אפילו לחשוב אותם לב' מינים, למשל שאינם בני קבוצה אחת אלא רק בני משפחה אחת אבל מכיון שבעלים וסירות אין כל שינוי אינם כלאים זה בזה.

בנידון דידן אין בהתלט לכלול את השזיף והשקד בסוג א' שהזכרנו לעיל, כי הלא ברור שהם ממשפחה אחת, משפחת הגלעינים הם מתאחים יפה יפה הפרי יוצא משובח, העץ המורכב שזיף ע"ג השקד גם לא ניכר בגודלו שום שינוי לא בעלים ולא בפירות שיתא בזה כלאים משום מראית עין [ואם אפילו נודקק לטעם הפרי בצורה נפרדת, גם כן אין לדמות את השזיף והשקד לצנון ונפוס, כי פרי השקד איננו מר ביותר כצנון ופרי השזיף איננו מתוק ביותר כמו נפוס].

ברם דברי המשנה אפרסקין ושקדים כלאים זה בזה הם כאלו קובעים את הדבר, כי מה שאנו קוראים עכשו אפרסק הוא יותר קרוב לשקד מכל הבחינות מאשר השזיף ואם ההוא כלאים בשקד שזיף לא כל שכן. אבל מי יימר לה, כי המשנה בדברה על אפרסקין תתכוונה לאותו המין שאנו קוראין עכשו בשם זה? גראה מהנ"ל ששזיף ושקד אינו אלא ספק כלאים, ובוה יש להקל בשל נכרי, וכנ"ל.

דברי אזכרה להרה"ג ר' משה שלמה ז"ל שטרנברג

ביום הזכרון הראשון, בכפר פינס.

קשה לקבל תנחומין, ודמות דיוקנו עומדת כמו חיה. הכפר הזה נמצא טבוע בחותמו וכל צורתו הרוחנית נאצלת מהוד זיו תורתו ומידותיו. עוד רוחו מתהלכת בתוכו והשפעתו לא פסקה גם בפטירתו. חז"ל אמרו: בקש קהלת להיות כמשה יצאה בת קול ואמרה: «כתוב יושר דברי אמת לא קם נביא עוד בישראל כמשה». ולכאורה יפלא: כלום לא ידע שלמה החכם מכל אדם את הפסוק? איך רצה להיות כמשה? גם הקשר עם הפסוק בקהלת «כתוב יושר דברי אמת» איננו ברור. אך לכשנדקדק בעצם הפסוק «ולא קם נביא עוד וגו'» נמצא כי אין הפסוק מכוון לפי כללי הסגנון העברי. כי לפי תורת הלשון צריך היה להיות «ולא קם בישראל עוד נביא. והנראה בכונת הדברים ששלמה המלך החכם מכל אדם לא חשב ח"ו להיות נביא כמשה רבנו. אך בקש שהחכמה תהיה נצחית כמו חכמת התורה ותתקיים לנצח. בקש קהלת שכשם שהתורה של מרע"ה מתהלכת בתוכנו ומשפיעה חיים לכל ישראל לעולמי עדי, כן לא תפסק גם השפעת החכמה. יצאה בת קול ואמרה: גם בזה נפלא מרע"ה מכל האדם אשר על פני האדמה. לא כפי שאתה חושב שרק נביא לא יוסיף לקום כמשה, אלא שלא יהיה עוד כנצחיותו של משה ונצחיות התורה שניתנה ע"י משה. מרע"ה חי וקים ונבואתו היא קיימת. התורה כתבה בדקדוק כי מרע"ה הוא «נביא עוד» ז. א. אפילו כשעלה למרומים הוא נביא עוד עכשיו בישראל. וזהו שאמרו: יצאה בת קול ואמרה «כתוב יושר דברי אמת» — «נביא עוד» ולא «עוד נביא», כי גם כהיום הזה הוא עודנו בתוכנו. וכן ראוי להמליץ על הרב המנוח זצ"ל, כי מי שלמד ולימד תורת משה והתמסר להנהיג את צאן מרעיתו עפ"י תורת משה רבנו, לא מת. עוד הוא חי ורוחו נסוכה על פני כפר פינס. הפסוק אומר: ומשה בן מאה ועשרים שנה במותו לא כהתה עינו ולא נס ליחו. לא בא הכתוב לספר תקפו וגבורתו הגופנית של משה. התורה מספרת, כי גם במותו לא כהתה עינו ולא נס ליחו. והילדים היקרים ילדי כפר פינס שהיו אמונים על ברכיו בתורת ד' הם עדים חיים לזה. יהי רצון שכרבות השנים לא תפוג השפעתו הברוכה ורוחו תהיה מרחפת על התלמידים וההורים. כולם יזכרו כי שתו מים חיים ממעין צלול וזך. חז"ל אמרו כי רוכב ערבות שש ושמה בבו אליו נפש נקיה. זך כבודלח היה רבה של כפר פינס, ובשמים ימליץ שמה שהשריש יהיה בר. קימא וכפר טיפוחיו ישמור על צביונו בטירתו. נשמתו הברוכה תהיה צרורה בצרור החיים.

העדר השלם

נאמר ביום הזכרון בכפר פינס

עוד לא נתאחה הקרע, והנה כבר חלפה שנה מיום הסתלקותו של חברנו הגדול הגאון והצדיק ר' מ. ש. שטרנברג זצ"ל רבה של כפר פינס. עדיין לא השלמנו עם תאסוף דמות דיוקנו עדיין נצבת כמו חי' לעינינו. והנה קפץ עלינו יום הזכרון הראשון לאותו יום מר ונמהר שנעקר מאתנו הארו הזה אשר אין גזעו מחליף ואין לו תמורה.

הננו עדיין במצב שהקיים וההעדר משמשים כאחד. האחד עדיין משולב בשני, ואשר על כן אין ההעדר ניכר במילואו, והחלל עוד איננו גלוי כל כך לעין. לפיכך בבואנו היום להתיחד עם זכרו של המנוח היקר, ולהעלות קוים לדמותו האצילה, לא נצא ידי חובתנו אם לא נחזיר הקרע לאחורינו. כבר קפרא בשעתו שנאמר בו ש"אהדר לקרעיה לאחוריה", ובוה בא למסור לחבריו על פטירת רבנו הקדוש. כונת הדברים שרצה להעמיד את חבריו על מלא היקף האבידה הגדולה אשר באותה שעה בה עדיין היתה רוחו של רבי חיה וחופפת על פני החיים והשפעתו חזקה בקרב החכמים והמון העם, עדיין לא היתה האבידה מורגשת. אכן בחזור הקרע "לאחוריה" כלומר ברבות הימים ובסגת העתים רק אז יופיע ויורגש ההלל הריק. כן הדבר באבל הכפר ובאבל בני החבורה שהלך מהם האחד שבתבורה. לא עבר עדיין הרבה זמן, אולם יודעים אנו יפה שבשטף הזמן יהא העדרו מורגש יותר ויותר בכל מעגלות החיים והחברה בהם חי' מאציל מרוחו הטחור והקדוש.

נזכר אני בהופעותיו שהייתי רואה אותו, אם זה במסגרת כנוס רבני האיור ואם זה במסגרת חבר הרבנים, תמיד חי' מתגלה בו "הכהן אשר יהיה בימים וההם" — מדה שהתורה שמה לאבן שתיה של מנהיג. הוא היה מעורה בחיים של "הימים ההם". הוא חי לא רק בעבר והוא לא רק נשא עיניו בכיסופים ערטילאיים לעתיד. ההוה היה בשבילו הגשר והקשר המאחד ומעכיר מהעבר לעתיד. משום כך היה נותן דעתו ומרצו בפעולות ההוה, הרגיש את הולם השעה, והשתדל לאור העבר להכין את הנצרך לקראת העתיד. נאמר במשה רבנו ע"ה "בכל ביתי נאמן הוא", ויוצדק להמליץ כן גם על זה משה האיש, ר' משה ש. שטרנברג זצ"ל. נוכחותו בינינו בכינוסים היתה לה תמיד ערך מרכזי ומכריע. דבריו היו תמיד בהירים ומעשיים. לעולם היתה קולע לנקודת המוקד של חנושא. כל בעיה שהתעוררה ועמדה על סדר היום היתה בשבילו חלק מהחיים, הוא חי אותה ורכש לו בקיאות בה, וממילא היה גם מוצא את הדרך לפתרונה. בזה סוד השפעתו הגדולה על הצבור שפעל בתוכו. לא נגזים אם נמליץ על המנוח דברי המדרש שנאמר על הפסוק "ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלותם" — וכי אין הכל גדלים? אלא לומר לך שהיה גדל שלא כדרך העולם, עכ"ד המדרש. תוכן הדבר, שבעוד שדרכם של גדולי עולם כשמגיעים לשיא התפתחותם נושאים עיניהם לעזוב את המקום שבו גדלו ולהכנס למסגרות חברתיות יותר נרחבות. לא כן משה רבנו, למרות האפשרויות

תרבות שתיו פתוחות לפניו בבית פרעה, הוא חזר אל אחיו והעמיד עצמו לרשותם. שם מצא את יעודו ואת תקות חייו, שהיה גדל שלא כדרך העולם. וכן היה חברנו זה, למרות שהיה איש תוסס רב פעלים, והיה מוצא מקומו בקהלות גדולות בישראל, הוא מצא ענין דוקא להמצא בין אחיו, חללו הטווים את חייהם בחצנע, בסתר המדרגה, בכפר קטן, שם ראה חלקו וגורלו.

וכשאנו מתייחדים עם זכרו עלינו לזכור מאמר חז"ל: למה נסמכה מיתת אהרן לבגדי כהונה? — מה בגדי כהונה מכפרים אף מיתת צדיקים מכפרת. השואה זו באה גם ללמדנו שמיתת צדיקים צריך שיהא בה דמיון של בגדי כהונה, מה הם אינם מכפרים אלא בזמן שהם על הכהן ולא בזמן שהם גנוזים בארון, כמאמרם ז"ל "בזמן שבגדיהם עליהם — כהונתם עליהם", כן הדבר גם במיתת צדיקים — אל יגנוזו בגדיו סגולותיו המיוחדות מדותיו התרומיות, אסור שייעלמו מאתנו במותו. צריכים אנו לקום כגואלים לאותן סגולות ואותן מדות, לסגלן לעצמנו, לראות בו דוגמא אשר בעקבותיה נלך גם אנחנו. בזה משמשת מיתתם כפרה, ובוה נמצא התנחומים.

ועוד נקודה אחת ברצוני להזכיר, שניתן את דעתנו אליה בעוד הלב פתוח לאסוף, וזהו בנוגע לבני ביתו היקרים, אשר הלך מהם הקרוב ביותר. חדגשה נכונה שמעתי מהגאון ר' נפתלי טרופ זצ"ל מרדין. הוא עמד על הביטוי המיוחד במינו שמוצאים אנו אצל אלישע בתביעו את סערת לבו בעלות אליהו השמימה: ואלישע רואה והוא מצעק אבי אבי וכו', ותמוה שמכל התארים בהם ניתן לתאר את האיש הגדול בענקים לא מצא אלא את התואר הפשוט הזה, שכל יציר חי מיועד לו, מבלי צורך בהכשרה נפשית ובהשכלה מיוחדת במינה. וענה על זה הגרנ"ט שביטוי זה הוא הבא לציין את האכידה שאין לה תמורה. הן כך אמרו "זרח השמש ובא השמש" עד שלא שקעה שמשו של עלי זרחה שמשו של שמואל הרמתי. ועד כמה שלא יהא גדול השבר באבוד הגדול, אנו יודעים שיבא מישהו במקומו. אולם בראותנו יחומים קטנים המבכים את אביהם הנפטר וצועקים: אבא, אבא, יהיו אלו תנחומים של הבל אם מישחו יאמר להם: אל תדאגו, ילדים, תמצאו לכם אבא אחר — — — אבא אחד הוא, ואין שני לו.

הרבה מן האבהות היה בנפטר הגדול לכל הצבור הקדוש שעמד בראשו. אולם מה עצומים הם רגשי היתמות של בני המשפחה, הילדים הרכים המצעקים מנהמת לבם: אבי, אבי — — —

נשים דאגה זו לפנינו ולא נגרע עין מלשמור על ביתו של חברנו הנערץ, וד' יתן שיהא מליץ טוב בעדינו, בעד קהלתו ובעד כל ישראל, אמן.

גדלותו של משה

נאמר ביום הזכרון הראשון בכפר סינס

אחרון הנביאים אמר באחרית דבריו: זכרו תורת משה עבדי. זאת הפעם נקראת התורה על שמו של משה. וחז"ל כבר עמדו על זה, וביארו שזכה לכך על שמיצט עצמו שבשעה ששאל שטן תורה היכן היא? אמר לו: וכי מה אני שנתן לי הקב"ה תורה. וע"ז א"ל הקב"ה: משה הואיל זמיצט את עצמך תקרא על שמך (שבת פ"ט.). אכן עדיין תדבר דורש ביאור, כיצד ואיך זכות זו שמיצט עצמו מקנה לו התורה על שמו.

תוכן הדבר עפ"מ שביארו הקדמונים שלפיכך הוצרך מעמד זה סיני ולא הספיקו ניסי קריעת ים סוף, שהיו בדרגא גבוהה: עד שמה שראתה שפחה על הים לא ראה יחזקאל הנביא, כי הנסים ויהיו הכי גדולים אינם מספיקים להקלט בנפש ולהשאיר רושם יציב שלא ימחה אלא אם כן ישנה הכנה נפשית מספקת. זה הי' רק בקבלת התורה. וזהי כנראה גם דקות התרגשה של מ"ר שהוסיף יום אחד מדעתו והסכימה דעת המקום לדעתו, כי כאן נתגלתה הרתיעה הנפשית והרגשת הצורך העצמי בהכנות, שלא מצד ציווי עליון דוקא, היא כנראה גם הכונה בהדגשת חז"ל שבשכר "ויסתר משה פניו" זכה "לתמונת ה' יביט", כי כל מה שהתכוונות הנפשית גדולה יותר, גדל יותר גם כח הקיבול והחשגה שבאה אח"כ. הוא הדבר גם בענינגו. מיעט משה עצמו, גם אחרי קבלת התורה ראה את עצמו כבלתי ראוי לתורה שתנתן על ידו ורתיעה נפשית זאת, היסוס זה הנובע מתוך ענוה עצמית ומתוך הערכה של גדלות התורה, היא הנותנת שתחקק התורה בפנימי-הפנימיות של הנפש, תיהפך עצם מעצמו וחלק ממהותו — "תורת משה עבדי".

וסגולה זו של הסתרת פנים של ענוה טבעית היותה אחת מתכונות היסוד של הרב ר' משה שטרנברג המנוח וצ"ל. מי ידע למדנותו וגאונותו? — רק תלמידיו שומעי לקחו להם נתגלה אפס קצהו, בפשטות במאור פנים וללא כל גינוני התרברבות. ומשה לא ידע כי קרן אור פניו. ואמרו ע"ז במדרש: מהיכן נטל משה קרני ההוד? רבנן אמרי מהמערה שנאמר והי' בעבור כבודי וכו'. ר' ברכי' הכהן בשם ר' שמואל אמר הלוחות היו אדכן שש, והי' משה אוהו טפחיים והשכינת טפחיים ומשם נטל משה קרני ההוד. ר' יהודא בר גחמן בשם רשב"ל אמר עד שתי' כותב בקולמוס נשתייר קמעא והעבירו על ראשו.

שלשת הדברים הללו אפשר להמליץ גם על הרב המנוח וצ"ל. היו לו קרני הוד שכל שנמצא במחיצתו הוקסם ממנו. מהיכן זכה לכך? גם מנקרת הצורה, מחדר הורתו, מבית הוריו וצ"ל, שם קיבל את חינוכו המיוחד כמנהיג העדה. אף מהלוחות שהיו בחלקם בידיהו בהורידו אותם מלמעלה, הוא המאבק על החדרת ההלכה, על בירורה ועל קביעותה. אין זה פשוט כל עיקר, בדומה למת שמצינו במשה שבזמן חטא העגל ביקש הקב"ה להוציאן מידו וגברה ידו של משה וחטפן ממנו. גם כיום לעתים מגיעים לידי יאוש ומורגש לפעמים שהתורה כאילו חוזרת

כביכול למרומים. ורק בכוחות נפשיים עצומים אפשר להמשיך להחזיק בה. להחדירה
בציבור ולהאהיב אותה על הצבור.

וכן גם משיירי הקולמוס. דברים תשובים נכתבו ע"י הרב המנוח זצ"ל,
ועוד יותר מזה נשאר בקולמוסו — — — תמיד היו דבריו שבעל פה מאירים
ומזהירים.

יהי זכרו ברוך!

הרב כ. פ. טברש

רב למופת

דברים שנאמרו ליום הזכרון הראשון של הרב מהור"ם שטרנברג ז"ל בכפר-פינס

עברה שנה מיום המר והנמהר במותו של ידידנו וחברנו הדגול הרב מהר"ם
שטרנברג ז"ל רבו של כפר פינס. ועדיין הפצע טרי, הכאב נורא והיגון במחננו
טרם הלך ועבר.

שהרי ככל שאנו מתרחקים יותר מיום פטירתו אנו חשים ומרגישים יותר
בהעדרו. השאיר אחריו חלל ריק, אשר טרם נתמלא, וטרם נמצאה תמורתו.
מופלא היה האיש, ושימש מופת ודוגמא לרבים רבים. בין בתוך התנועה
שמתוכה גדל, פרה ורבה, בין בתוך חבורת הרבנים, שפעל, צמח ועלה, ובין,
ובעיקר, בתוככי עדתו-קהלתו כפר פינס, שכל כך היה קשור ודבוק בהם בנימי
נפשו הטמירים ובחויית-חייו ותהלוכותיו.

„משל למרגלית שאבדה בחול“, כמרגלית נוצצת שימש לנו הרב שטרנברג,
כאבן טובה המפוזת ומרצדת קוי זהרוריה, נצוצי אורה גם מסביב גם למרחקים. רבים
רבים נאותו לאורה זו, התחממו לאור תורתו ומעשיו, להתנהגותו המופתית, במדות,
באורח חייו הנאצלים, באהבת הזולת, והנה, פתאום, אבדה המרגלית ונעלמה
בחול מתחת רגבי האדמה, וחדלה להעניק את אורה המבהיק — — —

הוא היה נאה דורש, פה מפיק מרגליות, דברותיו ערוכות, שגורות, ובהירות
ונאמרו בהגיון ובתבונה; והיה גם ובעיקר נאה מקיים. דיבר על תורה, חזקה,
בסוטה, הרבצתה, וקיים זאת בעצמו, בגופו ובנפשו. הרביץ תורה ברבים, בשעוריו
בימות החול ובשבתות בלמוד הש"ס, בהלכה ובאגדה, בלמוד במצוות התורה
ובהסברת מהותן. דבריו והרצאותיו על החנוך ועל השרשת חיי תורה בילדים
ובנוער, קיים ממש בגופו ובנפשו, את המשימה הזאת, ובעצמו שימש כמורה ממש
בתוככי בית הספר אשר בכפר פינס. זה שימש בשבילו הסדנא לחישול רוח
הילד והילדה, ומשם לבית הנוער העובד הדתי, להמשיך את השרשרת, ומשם
לבוגרים אנשי הכפר. כן שזר וטווח וחיבר חוליה לחוליה, בשרשרת ההויה בחייו,
ובעבודה זו מצא את ספוק נפשו ועצם מטרתו בחיים.

ברבנות סיגל לו דרך לעצמו, והיה למופת בין חברינו הרבנים, הוא קיים בעצמו לא לבד „אשר יצא לפניהם“, להדריך את הקהל, ולהתוות את דרכו דרך העולה בית אל, אלא היה תולך גם בתוך חודה ממש. התערה, השתלב וחתמוג כליל בתוככי העם. בחינת „בתוך עמי אנכי יושבת“. הוא לא התנהג ברבנות במובן הרגיל של המלה, ואף כסא רבנות לשבת בראש היה זר לו, והתנהגות זו נבעה ממקור לבו ונפשו, אצילות רוחו ויקר נשמתו, בבחינת „במקום שאתה מוצא ענוותנותו שם אתה מוצא גדלותו“. בכאן גדלותו ורוממותו ומכאן האהבה הטבעית הלבבית העמוקה בתוך קהלתו-עדתו, שטרם מצאה נוחם להלמות המכה שהוכתה במות רבה הנאמן והיקר.

ובתנועה: כחייל נצב בשעריה. דרוך וערוך לעבודה ולפעולה, אם במוסדותיה ואם בחוככי חבר הרבנים של המזרחי והפועל המזרחי. תרם מכחו, מעוזו, מחומו ומטוהר נשמתו. בסיוריו הרבים בכפרים, במושבים ובקבוצים, בבקוריו התמידיים, לקול הקריאה, בנקודות היישוב שלנו, במגמה ובמטרה לשוב נתיבות, להאיר ולחמם בחממה של תורה, להדריך ולהתוות דרך החיים ביחוד בין יישובי העולים החדשים, וכן חשתתפוטו הערה במפעלים תורניים בימי עיון, בכנוסים של רבנים, מדריכים רוחניים, וסתם חברים, לשם יעוץ, תיקון, שפור ושכלול המעשים והפעולות.

וגם ברבנות לא צמצם את עצמו בד' אמותיו ובמקומו, אלא השתתף בפעולות כלליות, לשם הרמת קרנה והשפעתה בחיי הארץ. השתתף בועדת החנוך של הרבנות הראשית לישראל, ובוועדה למען מצוות התלויות בארץ, והקדיש מזמנו ומכחו בשני השטחים החשובים הללו. וגם שם השפיע מרוחו הטהור, מתבונתו הזכה ויושר לבו, על דרכי הפעולה וקוי העבודה של הרבנות הראשית, במגמה ומטרה להרים את קרן התורה בארץ ולהשליט את חוקיה ומצוותיה בחיים. בהתייחדנו היום הזה עם האי גברא רבא ויקירא כליל התורה, המדות והמוסר ופאר העבודה היצירה והמפעל, בשדה התורני-הרוחני והיצירה והבנין, נזכר נא אותו ואת מעשיו וישמש לנו לחופת של אישיות נהדרת, מדגימה ומדריכה, ובהמשך הפעולות ובהאדרת המעשים בשטחי החיים, נמצא נוחם לכאבנו ויגוננו.

יהי זכרו ברוך לעד!

דבריו - זכרונו

(ממה שנאמר ביום האזכרה הראשון בכפר-סינס)

אמרו חז"ל: תני רשב"ג אין עושין נפשות לצדיקים, דבריהם הם זכרונם (ירוש' שקלים פ"ב ה' מ"ד וישלח מ"ב). תמוה לכאורה, שסיום המשפט אינו מעין הפתיתה, על דרך ראשיתו הי' צריך לסיים "דבריהם הם הנפש שלהם", ולא בנוסח "דבריהם הם זכרונם".

לזאת נראה שכונתם למשהו אחר ממה שנראית שטחיות דבריהם, ולא במקרה שונה הסוף מהתחלה.

"נפש" במובן של "ציון" או "מצבה" כפי שמצינו במקומות אחרים, נגזרת מלשון נפישת ומנוחה, והכונה להטעים שבבא האדם אל בית עולמו הרי זה בשבילו תקופה של מנוחה, בהקבלה עם הנקוט בידינו שפעולת האדם בעבודת השלימות נגמרת עם גמר חייו עלי אדמות. "היום — לעשותם" — ומחר לקבל שכרם (דברים ז', י"א רש"י). קו מסכם נמתח בהאסף האדם אל אבותיו, אשר עליו אין לחוסף.

אכן בצדיקים נאמר: ת"ח אין להם מנוחה אפילו לעוה"ב (שלהי מו"ק). אין ממילא שייך אצלם לא נפישת ולא "נפש" — אין עושים נפשות לצדיקים. ומסביר גם רשב"ג את הטעם לזה, שאם אמנם עולם הבא אינו עולם העשי', תלמידי החכמים הצדיקים ממשיכים לפעול גם במיתתם בעולם הזה. שכן "דבריהם הם זכרונם", אותן שמועות, אותן דברי הלכה, אותם דברי הגות ומחשבה, אותה פעילות רוחנית שבהם עסקו בחייהם, לא ירדו עמם לקבר, הם הם זכרונם בין החיים. אלה שקבלו מהם חזרים על דברי שמועתם, משננים זאת בעצמם ומוסרים זאת לאחרים. מוסר האב לילדו ומוסר התלמיד לתלמידו, והדברים מעוררים הד, וממריצים לפעולות. הוא מה שאמרו: "אר"י משום רשב"י כל ת"ח שאומרים דבר שמועה מפיו בעוה"ז שפתיו מדובבות בקבר" (יבמות צ"ו). והיא שהיתה תפלתו של דוד המלך ע"ה: אגורה באהלך עולמים — בשני עולמים (שם). פעולת הצדיק, הת"ח, אינה נפסקת, איפוא, אף פעם. דבריו חיים וקיימים, והם עושים פירות ופירי-פירות. הם מקימים תלמידים ותלמידי תלמידים. אין אף פעם מקום לסכם את מפעל חייהם, משו"ב אין להם מנוחה אפילו לעוה"ב. והם הם הדברים שאמר רשב"ג: אין עושים נפשות לצדיקים.

הגדרת זו הולמת ביותר את הרב המנוח ר' משה שטרנברג וצ"ל הגדול והרגול, פעולתו אשר פעל במושב זה, דבריו אשר השמיע כאן, אם בבית הכנסת ואם בבית הספר, אם ליד השולחן בבית, ואם בישיבות המזכירות, לא נשארו פורחים באויר. הדברים נכנסו ללבבות והם פעלו את פעולתם חרוכה. עדה היא העדה הקדושה הזאת אשר נתאספה היום בנערים וקנים להתיחד עם זכרו בהרדת קודש, כי לא פסקה השפעתו, וכי חריש אשר עשה בתלם חלבבות וחורע אשר זרע שם לא תם לריק. דבריו פעלו וממשיכים לפעול. אין מסכמים פעלו ואין עושים לו נפש.

דבריו הם זכרוננו. תדיר יזכור ויזכיר אותו הכפר הזה, ותדיר תשמש דמותו כקרן אור מעודדת במאבק על אורח חיים יותר מושלם.

*

„והמשכילים יזהירו כוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד“ — „והמשכילים יזהירו“ וכו' זה דייק שדן דין אמת לאמיתו וגבאי צדקה, ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד — אלו מלמדי תינוקות, כגון מאן? אמר רב כגון רב שמואל בר שילת (ב"ב ח' ז').

להכניס את הילד למסלול הנכון של תורה ואהבת תורה, של מצוות ויראת שמים, לחנכו על פי דרכו עד כי „גם כי יזקין לא יסור ממנה“, זהו כשרון גדול וזכות גדולה, שלא כל אחד ניהן בזה ולא כל אחד זוכה לזה, תואר-כבוד גדול של „מצדיקי הרבים“ זכה בו אחד מיוחד — רב שמואל בר שילת בדור דעה של ראשוני האמוראים.

„ככוכבים לעולם ועד“, זה כוחם וזו גבורתם — הנצחיות שבהם, הקביעות שבהם — „לעולם ועד“. קטן הוא הכוכב, זעיר הוא זהרו הנוצץ לעינינו, אולם חשוב הוא לעובר ארחות ימים ולהולך בנתיבות מדבר, גם אם אין זכר לדרך עלי ארץ, ונעלם השביל במשטח הים, נוצץ מבריק הוא הכוכב מלמעלה, מקומו קבוע, מעמדו איתן, ולפיו ידע ההולך לכיון את דרכו לבל יתעה.

כן היא סגולתם של „מצדיקי הרבים“, זעיר אורם, הן רק מצעידים הם את ילדי ישראל בראשית צעדיהם, רק חומש עם פירש"י, רק גמרא — לעתים עוד בלי תוספות, רק סעיפים קטנים בקיצור שולחן ערוך — „ככוכבים“, אולם אט אט קודת האור הזעיר בלב הדרך של הילד, ומכניס שמה אור ואהבה, תשוקת הדעת ותום אמונה, וראה זה פלא! הולך ומתרחב הלב לקבל עוד ועוד, שומע בישן ושומע בחדש, וההתחלה הזעירה משמשת קו מנחה לכל החיים. „לעולם ועד“ — „גם כי יזקין לא יסור ממנה“.

אכן גם „ככוכבים“ במובן אחר, קטן הוא אמנם הכוכב לעיני הרואה, אולם יודעים אנו כי גדול הוא, גדול מאד במקומו, אילולי כן לא היינו זוכים לאורו ממרחקים אלה, שמהם הוא מגיע אלינו, והרי רחוק הוא המקנה לו את היציבות, את מקומו הנאמן עד אשר בכל אשר גפנה ונלך ילך לפנינו להורות הישרה, על כן רק מלמד תינוקות מעין רב שמואל בר שילת יצדיק עליו תואר זה, כיום חושבים שאתרי כמה כתות בי"ס והתמחות קצרה בתורת ההוראה כבר אפשר לתורות תורה לילדי ישראל, אילו היתה המגמה רק להקנות ידיעות מסוימות, אף זה בקנה-מדה מצומצם, אולי זה מספיק, אולם לתואר „ככוכבים לעולם ועד“ אין זה מספיק כלל ועיקר, לזה נחוצה גדלות עצמית גדולה ביותר, השפע צריך לזרום ממקור רב עצמו, שיהא בו בכדי להורים די גם דרך הצנור הצר וכלי הקיבול הקטנים, על המלמדי לצמצם עצמו, לרדת לחניך ולהסביר לו עפ"י דרכו את הדברים העומדים ברובו של עולם אשר הוא עצמו חי בהם בכל מלא הויתו, והרגשת הגדלות של הרב, הידיעה של התלמיד, כי אין הוא אלא ככלב המלקק מן הים היא שמולידה בו את הדרך ארץ, את המורא רבך כמורא שמים, ואת השאיפה ללמד ממנו וללימוד בכלל, ואת רצון העלי' המתמדת אשר לא תפוג ממנו לעולם.

אכן גם בזה לא סגי, הן בכדי לקבל אורו של הכוכב נחוצים תנאי ראות

טובים, שלא יהיו עננים וערפילים, נחוץ "זוהר הרקיע". כן גם להשפעה נכונה של הלימוד נחוצה אורח נאותה, נחוץ יחס של כבוד לרב, שנביא אתו תלמיד מהבית, נחוץ יחס של אימון מלא לרב מצד אלה שיש להם השפעה ראשונית על הילד, ורק בהיות כל אלה תהי' גם ההשפעה נכונה וברוכה.

"והמשכילים יזהירו כוזהר הרקיע" — זה דיין שדן דין אמת לאמיתו, ההרגשה שנפגשים כאן עם האמת לאמיתה מרתיעה את ההתנגדות ואת הביטול, היא מטהרת את האוירה, היא יוצרת את "זוהר הרקיע", ואף לזה לא כל אחד זוכה. דרושה לזה השכלה, נחוצה הבנה מעמיקה בנבכי הנפש, נחוצה חדירה נכונה בגנוי התורה, לדעת לעות את יעף דבר, ורק יחידים זוכים לכך.

ודברים שנאמרו בתקופת חז"ל כשהתורה היתה חביבה עליהם ודבר ה' נשמע ברחובות ובשווקים, מה צודקים הם היום, מה גדולים הם כוחות הנפש, החשכלה הפנימית, השקט הנפשי ותהגיון הבריא בכדי להשמיע את האמת שתשמע, שתתקבל ושתרתיע. שתיצור את "זוהר הרקיע". וכמה יציבות עצמית, כמה רוח וכמה סבלנות צריכים בכדי למצא פתח ללבות הצעירים לחבב עליהם תלמודם ולתאהב עליהם קיום המצוות באוירה הכללית המורעלת והספוגה ציניות, ספקנות, לעג ושנאה לכל קודש.

וכזה היה הרב ר' משה שטרנברג זצ"ל. בתנאים קשים התחיל את פעולתו בכפר ובדרכו המיוחדת במינה סלל לו דרך ללבות המתישבים ובני הנוער כאחד. בהגיונו הצלול, בשקט הנפשי שבו, בהבנתו העמוקה ובצניעותו הטבעית, הוא פעל בשקט בעקביות ובהתמדה. וכך הצליח לחולל מהפכה שקטה בקרב הצבור שבתוכו חי. הוא זכה ליחס חיובי ולאימון מלא מצד כל הצבור. הוא יצר את "זוהר הרקיע". ומתוך גישתו המיוחדת ביצר לו מקום בחינוך בכתלי בית הספר, הוא לא בז לקטנות. ראה את תפקידו בחינוך הילדים לא פחות מאשר בחינוך המבוגרים. וזה חזק עלתה בידו. שעות רבות היה מוסר בבית הספר, והיה מקפיד לשמור על שיעוריו תמידים כסדרם, כשם ששמר על סדר שיעוריו למתישבים. צמצם את עצמו בירידה לעולם הנער המתבגר, ירידה לשם העלאה. הוא לימד את הילדים ראשית דעת בגמרא, ועמל ליצור אצלם רצון לימוד, אהבת תורה ויר"ש, והוא שמר על אורחותיהם גם בהתבגרותם. ככוכב "לעולם ועד" ישמש הוא מורה דרכם של כל אלה אשר קבלו תורה מפיו, ובכל אשר יפנו תקרין להם דמותו המזהירה. יחי זכרו ברוך, ותהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

הרב ר' אריה קרלין ז"ל

הרב ר' אריה קרלין נולד ביום ד' תמוז תרל"ד לאביו הרב ר' ישראל אליעזר הלוי, רב במוהילב שעל הדניפר.

נתייתם בילדותו והתחנך אצל דודו הרב ר' מתתיהו רבה של סאריטש בסלך מינסק. המנוח מכנהו "אבי ברוח, אבי בתורה", ומעט מדבריו הביא בספרו "לב אריה".

עודנו נער הצטיין בכשרונותיו הגדולים ובהתמדתו העצומה. חכמי העיר מוהילב השתעשעו בו, ועודנו בגיל צעיר נסע ללמוד בישיבת וולוז'ין, שם יצאו לו מוניטין בתור "העלוי ממוהילב".

*

ואלה הם הדברים ששמעתי עליו מתקופת שבתו בוולוז'ין: היה ידוע בישיבה כמתמיד גדול ולעתים קרובות היה לומד כל הלילה. ישן מעט בבוקר ומתפלל בביתו. פעם באו והודיעו להנצי"ב, שהמוהילבי איננו מקפיד על סדרי התפילה בישיבה. הנצי"ב, שידע על שקידתו העצומה, השיב: המוהילבי שאני, הוא יוצא מן הכלל.

הנצי"ב רגיל היה לבקר את הישיבה ביום ובערב, בלילה ובאשמורת הבוקר, להקשיב לקול "רינה של תורה". באחד מימי האכיב השכם בבוקר ישב המוהילבי כדרכו ולמד בקול. סתאום ראה והנה הנצי"ב עומד מאחוריו ומקשיב לדברי תורה היוצאים מפיו מפורשים, חיוך קל רחש על שפתיו ופניו אורו משמחה. בערב חג השבועות מסר לו הנצי"ב שלושה רובל כסף לאות הוקרה על התמדתו בתורה. המנוח היה נוהג ללכת בשבת לישיבה מיד אחרי סעודת שחרית. באחת השבתות הודמן הנצי"ב בחצר הישיבה, וראהו ממהר לישיבה. פנה אליו הנצי"ב בזו הלשון: "בני, מקנא אני בך, לי יש משפחה ומוכרת אני לשבת ולבלות אתם את הזמן, ואין לי האפשרות ללכת תיכף אחרי הסעודה ללמוד".

*

המנוח נמנה על תלמידי הנצי"ב, לא בלבד במובן השיגרת, אלא הוא היה תלמידו המובהק, ששימש לו למופת בדרכי התורה והיה לו למורה דרך בשיטות הלימוד.

עיקר תורתו של המנוח היה בדברי הראשונים, בהם היה עסוק ושקוע ראשו ורובו, כפי שמדגיש בהרבה מקומות, כגון: "וסללתי שביל ביגיעה ועיון בספרם של גאונים קדמונים שהמה אור לעינים" — המקום יאיר עינינו ויעמידנו על טעמי דברי רבותינו הראשונים — באשר הורגלתי בספרי הראשונים, הורגלתי בקצורם (קדמת העמק — משיב דבר — פתח העומק אות ו').

וזו גם לשונות של חמנוח בהקדמתו לספרו "לב אריה" שהוציא לאור בשנת תרצ"ח: "תמיד הייתי רגיל אצל הראשונים. למדתי, סלסלתי והתעמקתי בדברי התוספות וכשיטות השונות המובאות שמה, ביחוד דקדקתי בדברי רש"י וכלשונו הקצר. ויש אשר במלים קצרות הוא מביע שיטה שלמה. וגם ביתר הראשונים. באחרונים פיינתי מעט".

*

אחרי סגירת ישיבת וולוז'ין למד תורה בקובנה. משם עבר לוויילנה ולמד בקיבוץ של הגאון ר' חיים עוזר זצ"ל. היה בן בית אצל הגאון רבי חנוך הניך אייגס זצ"ל. היה עומד תמיד במשא ומתן של הלכה עם גדולי התורה שבעיר והיה חביב עליהם מאד.

בנשואיו הראשונים היה חתנו של ה' וילנסקי בקרמנצ'וג. והרב קרלין בא לגור בחרקוב בתור סגן הרב מטעם. ולפי בקשת חברי האגודה "שלומי אמוני ציון" חרצה לפניהם פרקים בתנ"ך.

*

משנת תרע"ב עשה בפטרבורג (לנינגראד), גמר מחלקת המשפטים של האוניברסיטה. שימש שם אחד המורים באקדמיה ללימודי המזרח מיסודו של הבארוך דוד גינצבורג. השתתף באנציקלופדיה היהודית בשפה הרוסית בהוצאת ברוקהאוז—עפרון. לקח חלק ביסוד הסניף לחקר המשפט העברי ליד החברה היהודית ההיסטורית—אתנוגרפית, שבראשה עמד מ. ווינאוור — המשפטן המפורסם ומראשי מפלגת ה"קאדטים". פירסם מאמר על האונס והכפיה בדיני ממונות לפי התלמוד בקובץ המוקדש לבעיות היסטוריות-משפטיות שהופיע מטעם הסניף הנ"ל.

במשך שנות שבתו בפטרבורג היה מבאי ביתו של הגאון רבי דוד טבלי קצנלבויגן, רבה של עיר הבירה, שחיבבו מאד. אחרי המהפכה ברוסיה הוזמן לקתדרה באוניברסיטה במוסקבה, אולם כשהגיעו הקומוניסטים לשלטון הסתלק מזה. "הרבה הרפתקאות עברו עליו בתקופה ההיא ברוסיה שהפכה את המלכות למינות ויראי השם ולומדי תורה נרדפו על צוארם", כפי שכותב בהקדמה לס' "לב אריה". בימים ההם נתנסה בהרבה נסיונות ועמד בכולם.

בספרו "לב אריה" רואים אנו את "מוח הארי". רואים את כוחו הגדול. בספרו זה הוא עומד במשא ומתן עם הגאונים רבי אבא דוד גולדפיין, חתנו של הרונאצ'ובי (שלמד אתו יחד בוולוז'ין) ועם רבי חנוך הניך אייגס זצ"ל. מדבר שם בהרחבה ובדעה מוצקת ומזוקקת "כדבר איש אל רעהו". בספרו זה הוא שמר בדייקנות קפדנית על הסגנון התורני-המסורתי כמתכונת הגאונים מדור דור. סגנונו קצר ומדוייק, מוסר את הרעיון והכוונה מבלי הרבות דברים. בהקדמה לספרו זה הוא מעביר ביקורת חריפה ללא משוא פנים על שיטות

הלימוד בשנים האחרונות:

דרך המחשבה ושטת הלמוד — לפנים שאלה כזו היתה מוזרה ולא היה לה מקום. מה הפירוש דרך המחשבה ושיטת הלמוד? יש לנו שלשלת מסורה של גאונים, ראשונים ואחרונים, באופן למוד התורה, ולאשרנו שלשלת זו לא נפסקה דורות רבים וחוט השני מאחד ומחבר אותם. יחד עם הדרכים השונים בלמודים ראשיתו שלהם נסתיים בנקודה אחת — בהבנת וידיעת התורה בכל חיקפת.

כל אחד חידש וביאר כפי רוחו והבנת שכלו; זה בא בהיקפו וזה נכנס לעמקו של כל דבר, זה מנתח נתוח תגיוני וזה בא בכללי התלמוד והגדרותיהם. אבל כל הרגיל אצל ספרי הגאונים רואה ומרגיש כי רוח אחת שוררת בכולם למרות הפצולים הרבים וכל זה שות במשווה אחד — דרך ורוח התורה. לא הכליטו בספריהם שיטה זו או אחרת, כי רק אמת התורה היתה לנגד עיניהם וכל אחד ואחד הביא משלו ע"פ כשרונותיו המיוחדים מאשר חננו השם. ומעולם לא אמר איש כי הוא פותח דרך חדשה, הוא היוצר הראשון של שיטה זו או אחרת, ובכך התחשב עם מי שקדמו לו ועם יתר הגדולים וגאוני הרוח. כל אלה היו צדדים שונים של מטבע אחת — מטבע התורה.

וגם מבקר את מחברי הספרים בזה"ל: מחברי הספרים, שגברה בהם תאות ההתפארות, מודדים את הגאונות על פי מספר הגליונות שבכל ענין. ובמידה שמתרבה הכמות מתמעטת האיכות. לא ברק המחשבה הוא העיקר. מעלת הפלפול וההגיון בתלמוד ומטרת המשא ומתן בתורה זו היא החיאת והפרחת העניין בתורה. הרחבת הלימוד בכל חלקי התורה, והעיקר בלימוד התורה הוא היקף הידיעות...

*

„חכמי הטבע הקדמונים קבעו, כי כח החריפות נובע מהלחלוחית שבמח. ומי שיש לו כח החריפות, כח זכרונו חלש, ומי שאין בו חריפות זה סימן של יבושת המוח. וגם הנסיון הורה כי לא יקובצו באדם אחד על הרוב ב' ענינים להיות יחד: להיות זך השכל חריף ופיקח, וגם שתהי' לו זכירה מעולה שיוכור תמיד כל מה שלמד, כי מי שיהיה שלם באחת יהיה חסר באחת. והוא על פי הטבע. כי שני הענינים באים מכחות הפכיות. כוח החריפות מיסוד המלח, מהלחלוחית שבמוח. והזכרון הוא סימן של יבושת המוח.“ (מתוך הספר „גאולת עולם“).

אולם הרב קרלין היה כיוצא מן הכלל בזה. בו היו בצוותא שני הכוחות הללו. ולא היו כזיבורא ועקרבא; כשדיברו אתו בתורה וראו את כח החריפות שבו, חשבו שזכרונו חלש. וכששוחחו אתו בדברי תורה בדברים הנוגעים בבקיאות וראו את זכרונו הגדול, חשבו שחסר בו כוח החריפות. אבל הוא היה שליט בשני הכוחות הגדולים גם יחד. גם זכרון עצום וכוח חריפות גדול.

*

לפני עשרים שנה עלה המנוח לארץ ישראל. במשך השנים האלה זכה להוציא הספרים הללו: נוסף לספר שו"ת „לב אריה“ שהוציא בשנים הראשונות לעלותו ארצה (בו הביא בראשית הספר תשובה ארוכה ערוכה על ידי אביו זצ"ל) — פירסם „תורת חושן המשפט“, „תורת אבן העזר“, בהם הסביר תוכן חלקי השו"ע ושמר בכל האפשר על דיוק הלשון של המקור. הראת בקיאות עצומה, הבנה רחבה ועמוקה ותפיסה ישרה על דרך הפשט וההגיון.

הוציא גם כן „דברי ספר“, מסות מקוריות על דרכי הסיפור בשני התלמודים, בו הוא מנתח סיפורים בבבלי ובירושלמי מבחינה הלכותית. פירסם גם „דברי משפט“ ד' חלקים, כמו כן מהדורת אברהם משה רוזנשטיין: מאוצר התלמוד, תלמוד לעם, התנאים ומשנתם — נעשתה בעריכתו ובהשתתפותו של המנוח.

המנוח היה העורך של ה"שיטה מקובצת" על פסחים, שני חלקים שהופיעו בניו-יורק. כן ערך ה"שיטה מקובצת" על גיטין, שהשאיר בכתב-יד.

פרסם הרבה מאמרים בעניני מחקר ובקורת, רובם פורסמו ב"הצופה", כעשרים ממחקריו החשובים פורסמו ב"סיני", מאמרים שלו נחפרסמו בעתונות היומית וקבצים שונים: "הבקר", "השלח", "העבר", "המשפט", "הפרקליט", קה"ת, קבץ "שפתינו", "ציון", "התורה והמדינה", "היסוד" (שזמן מסוים היה גם מעורבית), זמן קצר לפני פטירתו מסר מאמר ל"עמודים" (בטאון הקבוץ הדתי) שנתפרסם אחרי פטירתו, בשם "מעמד האשה עפ"י השקפת החלכה" (אדר א', תשי"ז).

זמן מסוים שימש מפקח של רשת החנוך התלמודי, מיסודו של הרב הראשי הגרמ"א עמיאל זצ"ל, מזמן לזמן הרצה בארגון הצעירים ללימודי היהדות, גם הזמן להרצאה בחקר המשפט העברי בכנס המדעי שהתקיים באוניברסיטה בירושלים. בשנים האחרונות היה מרצה לחבר עורכי דין בשטח המשפט על פי התלמוד.

באפיו בלטה הרצינות והתקיפות, וכל מי שנגע ב"שלחן ערוך" היה אצלו כנוגע בבכת עינו. הוא היה מיראי הוראה ומהמחמירים, עמד בכל תוקף נגד המקילים ומחפשי ההיתרים, אורייתא היתה מרתחא בו נגד הוותרנים והפשרנים בכל מה שנוגע לעיקרי התורה ויסודות היהדות.

*

שגור היה בפיו פירושו של הרמב"ם באבות: על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום, שנאמר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם. המימוני בפירושו מגדיר שלשת הדברים: "הדין הוא הנהגת המדינה ביושר; האמת הן המעלות השכליות; והשלום הן מעלות המדות. וכשימצאו אלו שלשה תהיה המציאות בשלימות שאפשר לה בלא ספק".

הרב קרלין ראה בהגדרות אלה שורש משפט ישראל. והוא שקד להוכיח, שלא זו בלבד שאין סתירה בין שלושת הדברים אלא הם משלימים זה עם זה, "דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום", יסודותיהם בחלכה ללא קיפוח מדת הדין ומדת הרחמים. היה מדגים בדוגמאות כיצד דין אמת ושלום מתלכדים בהלכות ויוצרים שלימות של משפט התורה.

*

בשיחותיו בעל פה ובמאמריו היה מרבה להוכיח שמצות ישוב א"י אינה מצטמצמת בעליה לארץ וישיבה בה, אלא בבנינה ובהגנתה, בהפרחת שממותיה ובפיתוח העשייתה, בקביעת סדריה החברתיים ועיצוב דמותה הרוחנית. הוא מסביר את הציונית המדינית והמעשית בלומדות תורנית יסודית.

לאור עיקרון זה היה מעריך בהבנה עמוקה גילויים מרובים במדינה, ברשות הרבים וברשות היחיד, שמח בשמחת חזיונות חיוביים ומצטער למראה סטיות קלות וחמורות, ושאיפתו היתה: מדינה קובעת את כל אורחותיה לפי הלכות ישראל.

עם קום המדינה נתבצר בשבילו מקום חשוב ורב אחריות של המומחה במסורת המשפטים, ועל מילוי תפקיד זה שקד עד יומו האחרון. לגבי כל הצעת חוק, שהועלתה על הפרק במשרד המשפטים, היה מתפקידו להרצות את ההלכות המקבילות, כפי שהתגבשו בתלמוד, בפוסקים, בשאלות ותשובות. תזכירים שלו הנשמרים במשרד המשפטים מהווים חומר רב ערך. חלק גדול מהם פורסם על ידי משרד המשפטים בשם „דברי משפט“.

*

„ואשרי זקנתו שלא ביישה את ילדותו“ — אף בהגיעו לגבורות גבר בתורה והיה שופע דברי תורה כמעין המתגבר, בחינת „תלמידי חכמים כל זמן שמזקינין דעתם מתוספת עליהם“.

*

באותו היום המר והנמהר, בו היה אבל כבוד לישראל, אבל התורה, אבל הישיבות, אבל להרבצת התורה, בו נדם קול התורה בישיבת „עץ חיים“ בוולוז'ין, בו ביום גזרו גזירת סגירה על הישיבה, גזירת גלות על לומדיה. (כי ביום ה' שבט שנת תרנ"ב, בשעה עשר בבוקר נסגרה ישיבת וולוז'ין).

באותו היום ובאותה השעה, אחרי עבור ששים וארבע שנים, עלתה השמימה בטהרה נשמתו של הרב ר' אריה קרלין, מיחידי-שרידי תלמידי ישיבת וולוז'ין. זכר צדיק לברכה!

איש האשכולות

(לדמותו של הרב ד"ר שמואל גרינברג ז"ל)

נולד בעיירה מוינשטי ברומניה בד' תשרי תר"מ לאביו ר' דוד, משפחה המתיחסת עד ר' חיים הכהן מבעלי התוספות.

מקטנותו הראה כשרונות מצוינים בלמוד התורה, למד אצל מלמדים ורבנים מובהקים, וביחוד אצל אביו ז"ל שהיה גדול בתורה, אח"כ עבר לישיבת פרשבורג, ולמד שם בשקידה ובהתמדה, התעצם בידיעות התורה, ורכש לו דרך למוד של עמקות והגיון, בקיאות ושנינות ביחד.

משמילא כרסו בש"ס ובפוסקים, שילב גם במערכת לימודיו את המדע, וגם בזה הראה כשרונותיו המצוינים. במשך זמן לא ארוך הספיק לעמוד בבחינת בגרות בגמנסיה בצ'רנוביץ, ויד ביד עם לימודיו המדעיים לא פסק פומיה מגירסא בגפ"ת ובידיעות היהדות. אח"כ עבר ללמוד בבית המדרש לרבנים מיסודו של הגאון ר' עזריאל הילדסהיימר ז"ל בברלין, ששם הוסמך לרב, והמשיך גם ללמוד באוניברסיטאות גיסן וברלין, והוסמך גם לדוקטור לפילוסופיה, וברבות הימים שמש גם למרצה בתלמוד ובשפה העברית ודקדוקת בבית המדרש הנ"ל.

בדרך התגבשותו הלימודית במערכת חייו, הראה דוגמא חיה וקלסית של מזיגה טבעית בין התורה והמדע, שאין ביניהם שום נגוד ופער, ושניתן לגשר ולקשר ביניהם, אם הרקע והבסיס, משמשת תורת חיים לכל היקפה, כי על כן, גם ידיעותיו שמשו לו לחזק ולבסוס יתר של שרשי היהדות והאמונה הצרופה בבורא עולם ויוצרו, המנצח על כל היקום מעולם עד עולם.

נתמזגו בתוכו, במהותו, בעצמותו, דרך הליכות החיים של תלמיד חכם השופע בותרו, ביופיו, ובאצילותו הנשגבה. וזי טוהר וקדושה — מחד, בחינת "ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו" (יומא פ"ו ע"א), ואיש בעל מדע וחכמה בעל טעם ויפי הבטוי, שופע אינטליגנציה מהודרת ורצינית — מאידך, ומתוך כך היות אישיות קוסמת, רבת הגוונים, שאיחדה וליכדה בקרבה באופן טבעי, דברים שונים, שלכאורה אין נקודות מגע ביניהם, בעוד שהוא מצא בהם את המאחד, את המזיגה הנפלאה, וזו היתה סגולתו.

עם היותו איש התורה והמדע, במובן הלמודי והידע התרבותי, היה יחד עם זה גם איש מעשי ודינמי לפעולות, ליזמה ולתנופה ארגונית. התלמוד לא היה רק במוחו ובמחשבתו אלא גם "בידו", בפעולותיו ובמעשיו ממש. היה עסקן חרוץ ורב פעלים לתורה, לתעודה ולמחקר. ביתו בברלין שימש בית ועד לחכמים, שם התאספו ממיטב הלומדים והאינטליגנציה הדתית ועסקו בתורה בידיעות היהדות ובמחקר. אירגן שעורים מיוחדים לנוער, הדריכו, אימצו וחינכו, והצעיד אותם

על מבוע התורה והיהדות. כך העמיד דור של תלמידים יודעי תורה וחכמת יראי-אלקים וחושבי שמו, ולא לבד בחנוך והדרכה, השקיע את כחותיו, אלא התמסר כל-כלו להגנת ערכי הקודש והמקדש, ובעיקר לשתי המצוות הגדולות, לשבת ולטהרת המשפחה, המשמשות יסוד איתן ומשתית חיונית להיות עם ישראל ולקיומו הנצחי. כחות על אנושיים השקיע בארגון הקונגרס העולמי למען השבת שהתקיים בברלין בשנת תר"צ, שם ראינוהו כמצביא עליון, בגיוס הכחות הפועלים לשמירת כבוד השבת מלכתא, בכל כדור הארץ איפוא שישראל נחתים, שם התגלה במלא עוזו ודריכותו, ובכל לבו ונפשו פעל גדולות למען הצלת השבת, נשמת-נשמתה של היהדות, בהצליחו לענין את העולם היהודי ולעזע אותו מאדישותו, למען השבת, שמירתה והשרשתה ביהדות העולם. כן פעל במרץ למען טהרת המשפחה בישראל, יסוד היסודות וסוד השגב של קיום המשפחה בישראל. עסק להלכה ולמעשה בעניני מקואות טהרה, בבאורי דינים והליכות חיים התלויים בשמירת טהרת המשפחה, ואף הוציא חוברת מיוחדת בתמצית הדינים ובהסברה נאותה בשם „אורח לחיים“, שנדפסה בהרבה מהדורות המשמשת בתור חומר הדרכה לזוגות המתחתנים בת"א—יפו רבתי, מלבד פעולותיו ומעשיו במוסדות שונים והיענותו החיובית לכל דבר צבורי, תורני, חינוכי, חברתי וסוציאלי, ועל כולם סגולת הסגולות שנחן בה—אהבת ארץ ישראל בכל כוחו ונפשו, שפיקתה בו מיום עמדו על דעתו, עוד בהיותו תלמיד רך בתורה, נצמד לחובבי ציון ואח"כ למזרחי, ונקשר לתנועה זו בכל לבו ונפשו, באשר ראה בה חזות רוחו, ומגמת נפשו, וגם בשטח זה, ראינוהו במלוא קומתו, בעבודה ובפעלתנות ממשית. הרכה שנים שימש בתור נשיא המזרחי בגרמניה, הוא עיצב את דמותה, הדריכה וכוננה, והאציל מרוחו עליה. אף השתתף בקונגרסים ציוניים ובוועידות עולמיות של המזרחי והשתתפותי היתה נכרת מאד בערנותו ובהתענינותו הרצינית והכנה בכל הענינים שעמדו על סדר היום. אף פעל רבות למען הקרנות הציוניות, המשמשות יסוד וכלי הגשמה של בנין הארץ, והיה נציג המזרחי בדירקטוריון של קרן היסוד בגרמניה, וכן אחר זה, בהנהלת קרן היסוד הארצית בארץ.

היה קשור בכל לבו ונפשו לארצנו הנבנית והמתפתחת. משנת תרפ"ו ואילך ביקר ארבע פעמים בארץ, ובשנת תרצ"ו עלה לארץ והשתקע בה. זיקה זו לארץ נעוצה במשפחה זו מזמן, כי מבני המשפחה; דודו, מוטל כץ, דוד שוב, ה' ברגמן, היו ממיסדי ראש-פנה. מיד עם בואו נחלץ באופן טבעי לעבודתו המעשית הקרובה לרוחו. כך ראינוהו משתתף בערנות ובפעילות בתנועת המזרחי, מתיצב בראש „מפעל התורה“, פעיל ומפעיל בהנהלת המפעל למען רכנים פליטים, משתתף בפעולות למען יסוד ישיבת „תורה ומלאכה“ בכפר אברהם, מרצה בארגון תורני מדעי „תבונה“ וכן ב„בית העם“ ועוד.

גולת הכותרת במכלול מעשיו ופעולותיו היתה עבודתו במועצה הדתית לתל-אביב יפו, שעמד בראשה במשך תקופה של חמש עשרה שנה. כאן הכליט את כשרונותיו המצוינים. הן בכשרונו התורני המדעי, והן בסגולותיו העסקניות האר"י גוניות והסידוריות, הוא האציל מרוחו מיפיי-טעמו וזון מעשיו, על תהליך התפתחותה הנהדרה של המועצה הזאת, המשמשת מרכז לחיי תורה ודת בת"א—יפו רבתי.

התגבר על הלבטים, על קשיי הזמן ומשבירי התקופה, והוליך את ספינת המוסד הזו על מישור ים-החיים, ללא כל תקלה וכשלון.

יד ביד, עם פעלתנותו העסקנית החרוצה, שמר בשקדנות על מפתח אוצרו התורני והמחקרי. השתתף במאמרים תורניים, מחקריים ופובליציסטיים בעתונים ובכתבי עת שונים. הוציא את ספרו „לפשוטו של מקרא“, שיסודו מחץ ונפץ דעות הכוזבות של מסלפי המקרא ומבקריו. ביסודיות דייקנית הוא מבאר ומבקר את פסוקי התנ"ך הקשים ביותר, לפי פשוטם כמשמעם, בהגיון ובתבונה יתירה, וכן הראה כחו במאבקו עם חכמי בקרת המקרא, במאמריו המחקריים-המדעיים. חיבר ספרים מיוחדים: „יסודות הדת“, „מנחת שמואל“ וקונטרסים שונים, שהופיעו מזמן לזמן בעברית, בגרמנית, רומנית ואידיש. היה ניהן גם בשירה וכפיוט. עודנו בנעוריו, התפרסם ממנו ספר שירים בשם „ניצנים“, אשר בו נראו ראשית ניצני השירה שלו. גם נתפרסמו שירים בעתוני הארץ ובכתבי עת ספרותיים, וכן השאיר אחריו שירים רבים בכתבים.

איש האשכולות היה במלוא מובן המלה, תלמיד חכם בהלכה, חוקר באגדה, בתנ"ך, סופר בעל טעם ושאר רוח פורה ומפרה, בקי נפלא בשפה העברית ובדקדוקה, וכן בשפה הארמית והערבית. מדען עשיר-הידיעות בתרבות הכללית, ועל כלם חבר נאמן בלב ונפש לתנועת המזרחי. לה הקדיש את כל ימי חייו, עסקן חרוץ נפלא, למען קדשי בני ישראל, ולמען מוסדות צבור והחברה, לעזר ולהועיל. כזה היה האיש! כי על כן שימש אב טיפוס ודוגמא, לקלסתר פנים ודמות נהדרת, בתוככי הרבנים ואישי הצבור.

ווי לארעא דישראל דאבדא גברא רבא, זבל על דאבדין ולא משתכחין!

יהא זכרו ברוך! ות.ג.צ.ב.ה.

הַרְבֵּי ר' דוד מוֹשְׁקוֹבִיץ ז"ל

אחד אחד נשמטים מאתנו, השרידים אשר ה' קורא בהם, רבנים חשובים גדולי התורה והמעש, ששמשו בחייהם הרב־צדדיים טיפוס־אב והדגמה חיה לדור ולדורות, לצבור וליחיד, לכלל ולפרט.

אחד מאלה השרידים, מזקני הרבנים החשובים, היה הנפטר הרב ר' דוד מושקוביץ ז"ל. קורות חייו מלאים עושר פעולות למען הרבצת התורה ולמען העם וארץ ישראל. עתרת מעשים טובים בציבוריות היהודית, פעלתנות ועסקנות מסורה, יחד עם התמסרות ערה ונדיבה לכל קשה־יום ונכה רוח, עזרה וסמך לסובל, לנצרך, ולכל מר נפש ומצוק.

שימש ברבנות בקהלת נאסאד אשר בטרנסילבניא, עורר והתסיס את הקהל לתורה ולתעודה ולמעשים טובים. יזם והקים מוסדות צבור לשרות הצבור אף סקח עליהם בעין סוקרת ושוקדת, התעצם מאד לחנוך הילדים והילדות, בהם השקיע את כחו, מרצו וכשרונותיו, התהלך עם הנוער, הדריכו ודאג להתפתחותו הרוחנית המוסרית, החזיק וביצר את עמדות התורה והדת בקהלה, הקהיל קהלות ברבים, ריכז הצבור סביבו, והוא נואם ודורש, לומד ומלמד, ללא לאות ועיפות.

ועל כלם, היה הוא הדורש והמטיף בה"א הידיעה למען ציון ומקראיה, ועם התחלת התקופה של חבת ציון ואחרית תקופת הציונות ויסוד המזרחי, עם ההתעוררות הגדולה והעצומה למען בנין ציון וירושלים, אנו רואים את הרב מושקוביץ בראש העובדים והפעילים ביותר. "ציון היא דורש אין לה מכלל דבעי דרישה". הוא היה מאלה הדרשנים והמטיפים לציון שהוא את חוט השדרה וגורם הדרבון לעליה לארץ, להבנות בה ולבנותה, לרכישת אמצעים וכלים לבנינה ולהפרחתה משממותה. בהסברתו המשכנעת, בחן דיבורו הנפלא, באימרותיו השנונות, בלהט אהבתו לציון ללא גבול ושיוור, בהגיונותיו הממצים ובהברקותיו הנוצצות הקסים ושבה את לבות המון בית ישראל למען ציון המצוינת, למען חלוציות ערה ותוססת, ולמען פעולה מתמדת ודרוכה בה ובעבורה.

אמרותיו, דרשותיו והטפותיו אלה באו לידי גילוי ובטוי מובהק בספרו "רגלי מבשר", בו הוא מתגלה במלוא הדרו כמבשר ציון וירושלים, כמעורר נלהב, וכחולם ולוחם גאמן למען בנין הארץ ותקומתה. ספרו זה התפשט במהרה עם הופעתו לאור, והכה גלים חזקים בתוככי הצבוריות העברית ברומניה ומחוצה לה. גדול היה כחו בתורה בהלכה ובאגדה גם יחד. ספרו "עקד הרועים" שו"ת נתקבל ברצון בתוככי העולם התורני והרבני. בשטח האגדה ראוי לציין ספרו החשוב בשני חלקים על חמשה חומשי תורה "גלילי זהב", בהם גנוזים וערוכזים פירושים נחמדים, דברי הגות יפים, חידושים נפלאים ורעיונות הגיוניים. מלבד ספרים אלה, חיבר ספרי "דברי אבות" "מקור התפלה" ו"משפט לעשוקים", מחוץ

לכתבי יד חשובים שנשארו באמתחתו.

תשוקתו העזה היתה תמיד, לא לבד להיות נאה דורש, אלא גם נאה מקיים. ואמנם, קיים את משאת נפשו ולבו לעלות ארצה, ולהתערות בה כאורח רענן. ובשנת תרצ"ו דרכו רגליו על אדמת האבות. ואחרי שסבל יסורי קליטה, נתקבל לרב בשכונת פלורנטיין. גם כאן המשיך את קו פעולתו בלא לאות. יסד בית-הכנסת אשר שימש מקום ריכוז רוחני תורני לסביבתו בו הרביץ תורה, נתן שעורים בהלכה ובאגדה, נאם והטיף, דרש והדריך, הורה וחינך את הצבור מסביבו לתורה ולתעודה, למעשים טובים ולמוסר נעלה. בשילוב רצוף לאהבה ולחבה לארץ חמדתנו, אשר לכל בה חיי רוחו ונשמתו. וכמה שמח וצהל הרב הישיש מהור"ד מושקוביץ, עם הכרזת המדינה העצמאית בה ראה את עולמו בחייו, ובתופעה אלקית זו, ראה התגשמות שאיפתו ומטרת חייו, אשר בעבורה שקד בהתמסרות בפעולות מעשיות, בדרוש ובהטפה, עד שהגיענו עד הלום «ואין הלום אלא מלכות». ברצות ה' אלקי ציון.

איש האשכולות היה ומזקני הרבנים ומגדוליו. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

ת. נ. צ. ב. ה.

הרב ד"ר יעקב נאכט ז"ל

(נפטר ביום י"ג שבט תשי"ט).

א.

נולד בשנת תרל"ב ביאסי רומניה, לאביו ר' שלמה כהן, מילדותו הראה כשרונות עצומים המופנים ללימוד התורה בשקידה, להריצות התבונה ולחדוד השכל. בלמדו בחדר, התקדם במהירות בתורה, ובהיותו בן ארבע עשרה שנה, סיים את השי"ס בפעם הראשונה, אח"כ עבר לישיבה המפורסמת במרמרוש-סיגט, והתעצם מאד בהתקדמות למודיו והיו מכנים אותו בשם "ש"ס-פלג", כנוי לעלוי ומצוין בתורה. וכשיצא לגרמניה ללמוד תורה ולהשתלם במדעים, היה מתלמידי המובהקים של הגאון מהור"א אוורבך ז"ל, רבה של הברשטט, ולאחר שהוסמך לרב בבית מדרשו של הרב הגאון ר' עזריאל הילדסהיימר ז"ל, התחיל את למודיו במכללת ברלין, וקיבל תואר ד"ר לפילוסופיה בשנת תרנ"ד. לאחר איזה זמן נתקבל לרב בפוקשני. שם פעל רבות למען חיזוק הדת, שמירת השבת והחנוך הדתי והמסורתי. עם פרוץ המלחמה הראשונה בשנת תרע"ד—ע"ה, הראה את כחו בעסקנות צבורית מסורה, טפל בשבויים היהודים שהתרכזו אז ברומניה. ועם איסור השחיטה ע"י הגרמנים השתדל בכל כחו לכטל גזירה זו, ועלה בידו להתירה. אח"כ עבר לרבנות בבראילה, ובראדאץ שבבוקובינה, וגם במקומות הללו הראה פעילות רבה בשטח חנוך הדת, החנוך העברי, ומוסדות הצדקה והגמ"ח.

מאז קמה התנועה הציונית, נספח אליה, והיה מראשי המטיפים, העושים והמעשים לבנין הארץ, לציון ומקראיה, ברוח התורה והמסורה, השתתף בתור ציר בקונגרסים הששי והשלשה-עשר, והיה חבר הועד הפועל הציוני באותן התקופות. אח"כ נצמד לתנועת המזרחי, והיה מפעיליה החשובים. היה מן הלוחמים האמיצים נגד תופעות ההתבוללות והטמיעה ברומניה, תזדיר את רוח היהדות ושמירת השבת בלבנות הנוער הלומד בבתי הספר התיכוניים, ובשנת תרצ"ד עלה ארצה והתיישב בתל אביב.

ב

כגדול בתורה ועשיר במדע, הראה את כחותיו הנפשיים בשני השטחים הללו, בהשתמשו בכשרונו הספרותי המובהק. פרסם גם מאמרים בעתונות, בקבצים וכתבי עת שונים, ובשפות שונות. (עברית: הצפירה, המליץ, הזמן, רשומות, ועוד), בצרפתית, בגרמנית, באנגלית, ברומנית, בספרדית, בהונגרית. גם חלק גדול לו בחקר הפולקלור היהודי, בהקדישו בשטח זה מספר מאמרים.

הספרים שהוצאו לאור על ידו הם: (א) "לקח טוב" לר' טוביה ב"ר אליעזר

(פרנקפורט תרנ"ח). ב) "מקור חיים", תולדות ר' חיים בן עטר (דרוהוביץ תרנ"ח).
 ג) "מנהגי טריפות בק"ק פס" (דרוהוביץ באותה השנה). ד) "השבועה היהודית"
 (ברומנית). ה) "על דבר האשה" בצרפתית (פאריז תר"ע). ו) "עם הספר" על ערך
 הספרות אצל היהודים (ברומנית). ועוד ועוד. וגם בהיותו בארץ המשיך בשקדנות
 ביתר שאת ועזר בפעולתו התורנית והספרותית גם יחד. בצניעות וביחידות ישב
 לו על סדנותו וארג לו את מסכת יצירותיו והמצאותיו המקוריות, הגיונותיו
 ורעיונותיו. העלם על הכתב, העשיר את אוצרנו הרוחני והספרותי בידיעות רחבות
 ובחדושים נוצצים. אף השתתף לפרקים במאמריו בכתבי עת המופיעים כאן, כגון
 ב"סיני", ועוד. מלבד זה ניחן ברוח של שירה ופיוט, ושיריו ופיוטיו אלה על
 נושאים רוחניים דתיים שונים, שהתפרסמו מזמן לזמן בעתונות היומית והשבועית,
 עשו רושם מצוין על קוראיהם, בתוכם ובברק רעיונותיהם.

מזמן לזמן השתתף גם בהרצאות תורניות ומדעיות, שמשכו קהל רב. הוא
 ידע איך לכלכל את ידיעות המדע לפי יסודות התורה, והדגים באישיותו את
 המחוגה של התורה והמדע. כח זכרונו היה פנומינלי, ובהרצאותיו ובשעורי התורה
 הראה בקיאות נפלאה בש"ס ובמדרשים, והיה ממש כמעין הנובע וכאנציקלופדיה
 חיה.

השאר אחריו אוצר כלום, המכיל חומר נפלא בכמה וכמה מקצועות שבתורה
 וביהדות מזה שכבר נתפרסם, ומזה שנשאר בכתובים, והמרוכז בכרכים מיוחדים,
 שלא ראו אור עד עכשיו. מלבד אילו קטעים בכתבי עת שונים, והם: א) הפרנס
 בישראל. ב) ריחא מילתא. ג) מילי דבי כנישתא. ד) ספר הילד. ה) על הגשם.
 ו) מחקרים בפולקלור העברי [ולדוגמא: לשון נקיה, הנעל, הרגל, ועוד], ומלבד זה
 ארכיון רב-ערך של מכתבים מגדולי ישראל.

מתוך הנושאים האמורים, אנו בוחנים את תוכן החומר וחשיבותו לאין-
 ערוך עם פרסומם. אולם גולת הכותרת של פרי יצירתו, אנו רואים בספרו רב
 ההיקף וההיגף בשם "סמלי אנשה", שיצא לאור מיד אחר פטירתו, בהוצאת ועד
 תלמידיו וחניכיו של המחבר הקובע ברכה לעצמו ואשר הערכת קצרה עליו
 מתפרסמת בקובץ הזה.

אישיות רב-גונית ורבית ההיקף, היה הרב ד"ר יעקב נכט, בעוזו רוחו
 העשוי לבלי חת, למען התורה והיהדות, ובהפראת תורה וחכמה בשמי היהדות.
 וחבל על דאבדין ולא משתכחין!

הרב ר' אברהם יהודה חן ז"ל

(נפטר בירושלים ביום הכפורים תשי"ח)

א.

נצר למשפחת גדולי תורה, המונה את יחוסה מר' שאלתיאל איש פאס, לפי מסורת שבידי המשפחה, החכמים חן שבתשובת הרשב"א תש"ס, המה מאבות המשפחה. ר' אלחנן חן בעל „סדרי טהרה“, גם הוא מן הטבעות באותה שלשלת. אביו של ר' פרץ חן מעמודי התווך של חסידות חב"ד נקרא גם הוא ר' אלחנן. נולד בשנת תרל"ח בצ'רניגוב (רוסיה) שם כיהן אביו אחרי סבו ר' פרץ. הוא למד תורה מפי טובי המלמדים, והראה מילדותו כשרונות עצומים. עיקר תורתו שאב מאביו שהיה גדול בתורה, ומגדולי חסידי חב"ד. וכך למד את תורת הנגלה, ומילא כרסו בש"ס ופוסקים, ויחד עם זה ינק עם חלב אמו את תורת חב"ד והיה חדור בה משחר ילדותו. במשך הזמן נעשה לכלי מפואר בתורה ובחסידות, ובעודו בבחרות ימיו נבחר לרב בשנת תר"ע, בנובוזיקוב פלך צ'רניגוב, וכיהן ברבנות זאת, עד אחרי פרוץ המהפכה הבולשביסטית. בעיירה זו הרביץ את תורתו, בהלכה, באגדה ובחסידות, במוסר ובמדות, והיה אהוב ונערץ על בני קהלתו.

בשנת תרע"ט, משהחלו מתקשרים עננים כבדים על שמי רוסיה, נמלט עם משפחתו אל מעבר לגבול לפולניה, ומשם עבר לדנציג והוכתר לרב על קהלת יהודי צופוט (שע"י דנציג) שרובם היו פליטי רוסיה. שם ישב בכבוד גדול וניהל את עדתו בתבונה והשכל, התענין בכל עניני הקהלה, ואף השתתף בכחותיו הנפשיים בענינים צבוריים באספות ובמסבות פומביות, בוועידות ארציות ועולמיות וכן בוועידות של המזרחי שהתקיימו שם, והראה פעילות רבה בכל השטחים.

משכלתה חמתם של הנאצים על היהודים, ומאימת רדיפתם האכזרית, יצא מצופוט לפריס וישב שם כשנה. אולם שם לא מצא את מקומו וסביבתו, וזו היתה לו הקשה שבגליות, כפי שהתבטא לא פעם: גלות השכינה היהודית, עד שעלה בשנת תרצ"ה לארץ-ישראל והשתקע בה, וכאן מצא את מקומו המקורי והיסודי בנשמו נשימת-נשמתו מאויר הקודש והמקדש, שלכל בה — בארץ — חיי-רוחו ועצמת-כיסופו.

עד שנת תרצ"ז ישב בתל-אביב, בה פיאר את מושבו, והעניק מהן תפארתו, מתורתו, מפרי מחשבתו, ופרקי חסידותו לקהל ובעיקר לנוער, ובשנת תרצ"ז הועלה לירושלים. בה הזמן להיות רבו של בית מדרש הרמב"ם. בית מדרש זה שנקבע במעונו, שמש לבית ועד לחכמים, שם התאספו ממיטב לומדי התורה, הניכ"ל מוסדות תורה, ובני ישיבה, אנשי מחשבה והגות, ושמעו לקח וביאורים ב"יד התוקה" לרמב"ם, בהלכה ובדעות. בשנת תרצ"ט, כשנוסד „המרכז לתרבות דתית“ שליד מחלקת התרבות של הוועד הלאומי ליהודי א"י — נבחר הרב א. חן לעמוד בראשו. מרכזו

זה התפתח במשך הזמן תחת הנהלתו, בהקמת שעורי-תורה במקומות שונים בארץ, בארגון הרצאות תורניות-מחשבתיות ועוד, וברבות השנים הפך המרכז הזה, למחלקה מיוחדת, מסועפת ומורחבת, לתרבות תורנית" הממשיכה את קיומה, ביתר שאת ועוז במסגרת משרד החינוך והתרבות של מדינת ישראל, ועמד בראש מחלקה זו עד שנת תשי"ד. הוא נתן מכתו ורתם את כל מרצו להתרקמות פעולותיה הענפות של המחלקה הזאת ולהתפתחותה במשך הזמן עד היום הזה בהדרכתו התורנית-הרוחנית, ובכוון פעולותיה ודרכי עבודתה. הוא אף כיהן כרבה של שכונת בית-הכרם, שבפרברי ירושלים משנת תש"א עד תשי"ד, ומילא את תפקידו זה בשלמות.

ב.

היה מחונן עוד בימי געוריו בכשרון ספרותי מובהק, ופעולתו הספרותית החלה שנים רבות לפני פעולתו הרבנית. ספרו הראשון שנכתב רוסיית בשם "יהדות ודם" נכתב ונתפרסם בעת המשפט הנודע על מנחם מנדיל בייליס בקיוב, על עלילת דם. בספר הזה מציג את מהותה האמיתית של היהדות, שעיקרה שנאת דם והתרחקות משפיכת דמים. הספר עשה בשעתו רושם עז על יהודים ולא יהודים כאחד, וזכה לתגובות רבות מצד גדולי המחשבה ברוסיה, ביניהם ולדימיר סולוביוב, הוגה הדעות ואוהב אדם גדול. ספרו בשם "למנחמי" לתאור דמות אביו הגדול, שהופיע בשנת תרצ"א, אף הוא עשה רושם גדול במקוריותו ובשפע סגנונו.

וכך היה שופע בפעילותו הספרותית, כותב מאמרים ומסות, שפורסמו בכתבי עת ובקבצים שונים, על נושאים שונים ועל שאלות ובעיות שונות שלא חדלו מלהעסיקו, נושאים ושאלות הקרובים ללבו ונפשו, והמבטאים בתוכם את המית-רוחו ורחשי לבו העדין, כגון: קדושת החיים וקדושת היחיד בתפישה הישראלית, מוסר היהדות, עצמיות והתחדשות, יחיד ורבים, אדם ומדינה, שלילת המות, הגדרות, המלחמות וקרבת אדם מכל המינים, "המקובלים", ולאחרונה — אחרי השואה הנוראה, שפקדה את עמנו — על השואה, ולקראת תקומת מדינת ישראל, ולאחר תקומתה: על רוחה ויעודה להיות נלכות היהדות.

הרב חן סיגל לו בכתיבתו סגנון מיוחד משלו, מתאים לרוחו, לתבונתו, לתכונתו ואופיו. הוא היה אמן-הביטוי, אביר-הניב, ושגיב-ההבעה, משפטיו יוצאים מרוכזים, מלוטשים ומצוחצחים, שיבץ אותם בפרת-רחן ובסניג'י-חמד עד שעשאים ממש חלאכת-מחשבת. כי על כן, הוא היה בבחינת "קב ונקי", מה שיצא מפרי עטו, היה נקי כסולת נקיה, מבלי צחצוחי להטי-מלל ומשפטי סרק. עד שיצא ממנו מאמר או מסה ישב עליהם ממש "שבעה נקיים", היה בונה וסותר, בורא עולם המאמר או המסה — ומחריבו, ובמתינות וסבלנות ללא שעור, שקד על מבנה המאמר או המסה, עד שזכו לראות אור. כותב הטורים האלה היה נוכח פעם בעת שקרע ממש לגזרים מאמר שהיה כבר מושלם, וכבר הוגה על ידו מספר פעמים, ובכל זאת מצא בו איזה פגם אסתתי, או איזה לקוי סגנוני לפי דעתו, וגזר אותו להשחתה, עד שישב על דוכן מכתבתו, והעלה אותו מחדש על הכתב, כפי מיטב טעמו הספרותי, וכפי מתכונת אופיו ותכונתו. כזה היה הסופר!

בנדיבות עשירים, פיזר סה ושם את אוצרו חיקר, והדברים לא כונסו לספר

אחד בחייו, ותיתי לו ל„מוסד הרב קוק“, שהוציא לאור את הספר הראשון בשם „במלכות היהדות“, שתוכנו פרקי הגות ומחשבה, פרי תמצית מחשבותיו ורעיונותיו על נושאים שונים, המהיים חוליות-נוצצות במשבצת ספרות המחשבה וההגות של היהדות המקורית.

ג.

מוטלא היה האיש, במדותיו התרומיות, במעלותיו הברוכות וברום מוסר-אנושי נעלה. היה כל-כולו שופע אהבה וחבה לזולת ולכל אדם שהוא. בחיוך על שפתיו ובחן קסמים ויופי, קירב לבבות ונפשות והרבה שיח ושיג, שיחת מרעים ושיחת חברים וידידים, וכל אחד היה מוצא תענוג רוחני-מוסרי ממש בהפגש אתו, ובמגע אישי וידידותי. איסטניס היה, אציל הרוח, וכנסיך מלכות התורה והמחשבה התהלך אתנו, ומלא חסנים פנינים ומרגליות, פזר לנו במסבות ובשיחות, בדרשות ובהגיונות, מתוך התגלות-הלב ומתוך רגשות-אהבה וקירבה-נפשית להשומע ולמקשיב. כזה היה האיש!

סיגל לו דרך לעצמו סלל לו מסלה עצמאית, נשמתו היתה עצמאית, נפשו מקורית טהורה, מבלי שהושפעה מן החוץ, ולא פעם היו מנוגדות למחשבות חוץ, ועמד בעצמו יחיד בין רבים, כאילו כל העולם כולו מעבר אחד ותוא — ר' אברהם — מעבר השני... ומכריו על קדושת האדם ועל חיי האדם, בין שקולו ישמע ובין שלא ישמע, כי על כן איש נאמן-רוח היה, מבלי להתחשב עם כל, ללא רתיעה ונסיגה לאחור, וזה היה גם אחד מקווי-חיים האסיניים שלה, כי על כן שאף תמיד ללכת לשיא פסגת עצמותו ומקוריותו.

דבריו לפעמים, חוצבים להבות אש, ונפשו גחלים תלהט, מדבר כלפי העולם היהודי והגויי, כלפי שוכני תבל כולם, וכלפי עולם היהודי, ואף כלפי מרנן ורבנן מלתו אמורה, בחן ובתוכן מלבב ושופע רוך וענות-חן.

עם תקומת מדינת ישראל, בעזרת הכוחר בציון, אנו רואים אותו ממש כלבה בוערה, בהבעת השמחה, ובהתפרצות האהבה והמסירות לציון ולמקראית, נפשו הפיוטית שרה זמירות לגאולת ישראל, על הגאולה ועל התמורה בחיי ישראל בארץ ובתפוצות. ובימי העצמאות, הרבה לנאום וגם לכתוב מאמרים לציון יום המאורע ההיסטורי שהנחיל לנו, אף אלקי ציון, באשר רוחו ונשמתו, בכל כלילותם, היו קשורים לציון ולתקומתה, לבנינה ולשכלולה, ובה מצא את משוש חייו, והמית רוחו, ובדברו למרנן ורבנן, ראה לפניו את יעודה של מדינת ישראל בהוה ולעתיד לבא, במשפטים חטובים הללה „עם של תורה, מדינה של יהדות, חטיבה רוחנית אחת, זוהי שאיפתנו ומשאת נפשנו, לכך עלינו לכוון פני עבודתנו“ — וכן: „החיים המדיניים מחוייבים ביחוד להיות מוטבעים בחותמו של סיני ובמטבע של ישראל“ וכך חזה לו את חוץ הגאולה השלמה, את בנין המדינה לעתיד לבוא.

ד.

בדמותו היתה לפנינו אישיות רבי-גוונית, שריכזה בתוכה מכלול יפה ונאה: תורה בעיצומה, מחשבה בפריחתה — חסידות בהשתערוותה הנפשית המוסרית, מדות ומעלות, מוסר, עדינות, אדיבות ואצילות אסטטית להפליא, ועל כולם אהבה-יוקדת

ומשלהבת, לציון ולמקראיה, לשאיסה־רוממה למדינת התורה הרוחנית המוסרית.
איש האשכולות — שהכל היה בו, „ואחד היה אברהם“...
חבל על דאבדין ולא משתכחין!

במותו אבד אחד מן המצויינים שבדורנו, שהעניק לנו מלא חפניים תורה
ואורה, מחשבת, חסידות וכיוון והדרכה למעשים טובים, ולאור חיי מדינה גאמנים
וישרים עד כי יבא שילה!

יהא זכרו ברוך ות.ג.צ.ב.ה.